Przegląd Archeologiczny
Vol. 74, 2026, pp. 5-29
PL ISSN 0079-7138
DOI: 10.23858/PA74.2026.4400

MICHAŁ PAWLETA*

WARTOŚCIOWANIE ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH NA ZIEMIACH POLSKICH W XIX WIEKU W ŚWIETLE KONCEPCJI ALOISA RIEGLA

THE VALUATION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE POLISH LANDS IN THE 19TH CENTURY IN THE CONTEXT OF ALOIS RIEGL'S THEORY

ABSTRACT: In the nineteenth century, within the territories of Poland under partition, archaeological monuments acquired particular significance in scholarly, social, and symbolic terms. In the absence of an independent state, antiquarianism and archaeology functioned as important instruments in the construction of national identity and the preservation of historical memory relating to the Polish lands. Prehistoric and early medieval monuments were understood not only as sources of knowledge about past communities, but also as material evidence of the so-called settlement continuity and as evidence of the age-old connection of the Polish people with a strictly defined territory, treating them as carriers of historical memory and national identity.

This article adopts the concept of monument values formulated by Alois Riegl in his classic essay *The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin* (1903) as an analytical framework for examining modes of perception and valuation of archaeological monuments in the nineteenth century. Although Riegl's ideas have been extensively discussed within Polish art history and heritage conservation, their impact on archaeological thought has remained limited. The article seeks to partially address this lacuna by analysing contemporary understandings of historical monuments and by examining key terms applied to archaeological sources. These issues are subsequently discussed in relation to Riegl's theoretical proposal, demonstrating its capacity to structure and critically reassess the relationship between past and present.

KEY WORDS: historical monuments, antiquities, Alois Riegl, monument theory, monument values, nineteenth century, Poland under partition

WPROWADZENIE

W XIX wieku Polska, której ziemie pozostawały pod władzą trzech państw zaborczych, nie istniała jako suwerenne państwo. Mimo to trwała jako wspólnota narodowa oparta na języku, kulturze, religii oraz pamięci historycznej. Jednym z istotnych mechanizmów podtrzymywania tej ciągłości była refleksja nad przeszłością oraz ochrona jej materialnych świadectw. W takim kontekście następował stopniowy rozwój archeologii jako dyscypliny naukowej, kształtującej się

* Corresponding author: **Michał Pawleta**, Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań; e-mail: mpawleta@amu.edu.pl;
https://orcid.org/0000-0002-0466-1901
Received: 27.02.2026; **Revised**: 29.03.2026; **Accepted**: 7.04.2026
Przegląd Archeologiczny Copyright © 2026 by Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.
This article is published in an open access under **the CC BY 4.0 license** (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

w odmiennych warunkach instytucjonalnych i metodologicznych w poszczególnych zaborach, a zarazem coraz silniej powiązanej z narracjami tożsamościowymi. Równolegle krystalizowała się też idea wartości zabytków, w tym szczególnie zabytków prahistorycznych, postrzeganych nie tylko jako nośniki ciągłości kulturowej i materialne dowody dawności oraz odrębności wspólnoty narodowej, lecz także jako obiektu badań naukowych.

Przyjętym tropem interpretacyjnym dla niniejszego tekstu jest teoria wartości zabytkowych, zaproponowana przez Aloisa Riegla (1858-1905) – austriackiego historyka sztuki i przedstawiciela tzw. szkoły wiedeńskiej – zawarta w pracy *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie* z 1903 roku. O ile doczekała się ona w Polsce recepcji wśród historyków sztuki i konserwatorów zabytków, o tyle w archeologii jej oddziaływanie pozostaje marginalne. Tymczasem zagadnienia podejmowane przez Riegla mają – moim zdaniem – fundamentalne znaczenie dla refleksji nad sposobami rozumienia zabytków archeologicznych i postaw wobec nich w XIX wieku. Niniejszy tekst ma więc na celu częściowe wypełnienie tej luki w odniesieniu do archeologii polskiej, analizując wartości i sposoby wartościowania zabytków archeologicznych w świetle koncepcji zaproponowanej przez Aloisa Riegla.

W tekście, po zwięzłym omówieniu teorii Aloisa Riegla, przedstawiamy kulturowe i polityczne uwarunkowania postrzegania zabytków w XIX wieku na ziemiach polskich. Na tym tle analizuję kluczowe terminy stosowane wówczas w odniesieniu do źródeł archeologicznych, wskazując zarówno na zakres ich znaczeń, jak i na przypisywane im wartości. Odwołuję się przy tym jedynie do wybranych pojęć i koncepcji oraz do wybranych postaci, towarzystw i instytucji, traktując je jako punkt wyjścia do dalszych rozważań. Przyjęta perspektywa nie ma tym samym charakteru wyczerpującego ani pod względem źródłowym, ani interpretacyjnym, na co nie pozwala charakter tekstu. Na usprawiedliwienie należy dodać, że zagadnienia te – choć rozpatrywane w nieco odmiennych kontekstach – zostały dość szczegółowo omówione w literaturze przedmiotu, m.in. w pracach Andrzeja Abramowicza (1967; 1970; 1991), ukazujących stosunek ludzi do różnych kategorii zabytków archeologicznych oraz proces ich rozpoznawania, a także w szeregu innych opracowań podejmujących problematykę rozwoju archeologii dziewiętnastowiecznej na ziemiach polskich (m.in. Kostrzewski 1949; Jażdżewski 1966; Szczerba 2012; Kaczmarek, Kaczmarek, Silska 2013; Linetty 2020; Woźny 2018; 2025). Problematyka ta, w szczególności w warstwie terminologicznej, została również szeroko omówiona w niedawno opublikowanej pracy *Porządek dziedzictwa w XIX wieku. Polskie pojęcia i wyobrażenia* (Manikowska *et al*. 2023). Analizowane zagadnienia poddaję następnie dyskusji poprzez zestawienie ich z koncepcją Aloisa Riegla, ze szczególnym uwzględnieniem tego, w jaki sposób jego ujęcie wartości zabytków porządkuje i problematyzuje relacje między przeszłością a teraźniejszością.

„NOWOCZESNY KULT ZABYTKÓW" I „WARTOŚCI ZABYTKOWE" WEDŁUG ALOISA RIEGLA

Zagadnienie wartości i metod wartościowania zabytków i dziedzictwa archeologicznego doczekało się obecnie w archeologii, w tym archeologii polskiej, licznych opracowań (m.in. Avrami, Mason, de la Torre 2000; Lafrenz Samuels 2008; Klamer 2014; Carman 2015; Kobyliński 2015; Fredheim, Khalaf 2016; Konopka 2016; Avrami *et al*. 2019; Díaz-Andreu, Pastor Pérez 2024; Robson 2025). Koncentrowały się one jednak przede wszystkim na współczesnym rozumieniu wartości dziedzictwa archeologicznego oraz na analizie zmian w jego postrzeganiu w ostatnich dekadach. Znacznie rzadziej podejmowano natomiast refleksję nad wartościami przypisywanymi zabytkom archeologicznym w okresach wcześniejszych. Wynikało to m.in. z ograniczonej bazy źródłowej, fragmentaryczności przekazów oraz z dominacji podejścia, które skłaniało badaczy do formułowania ogólnych konstatacji dotyczących znaczenia zabytków w kategoriach narodowych i naukowych, bez pogłębionej analizy mechanizmów ich recepcji i wartościowania. W efekcie historyczne sposoby postrzegania zabytków archeologicznych pozostawały na marginesie zainteresowań badawczych.

Wartości zabytkowe to – jak wskazuje Mieczysław Kurzątkowski (1989, 80-81):

> „[…] ogół czynników materialnych i niematerialnych stanowiących o tym, że pewien obszar, miejsce, obiekt czy przedmiot jest przekazem z przeszłości, zawierającym treści poznawcze oraz mającym zdolność do oddziaływania emocjonalnego. Wartości zabytkowe nie są niezmienne".

Ryc. 1. Alois Riegl (1858-1905) (Źródło: domena publiczna, Wikimedia commons; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alois_Riegl.jpg)
Fig. 1. Alois Riegl (1858-1905) (Source: public domain, Wikimedia Commons; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alois_Riegl.jpg)

Problem wartości zabytkowych stanowił przedmiot pogłębionej refleksji austriackiego historyka sztuki Aloisa Riegla (1858-1905), jednego z pierwszych i głównych inicjatorów dyskusji nad wartościami zabytków oraz nowoczesnym systemem ich ochrony (ryc. 1).

W wydanym w 1903 r. eseju: *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* (tytuł polski: *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i poznanie*) podjął się analizy wartości, których nośnikiem są zabytki. Choć praca ta spotkała się na świecie i w Polsce z szeroką recepcją wśród historyków sztuki oraz konserwatorów zabytków (np. Zerner 1976; Price, Talley, Vaccaro 1993; Szmygin 2003; Arrhenius 2004; Kasperowicz 2006; Krawczyk 2008; 2009; 2012; 2013; 2020a; 2020b; Lamprakos 2014; Burgos Vargas, Alonso-Muñoyerro 2022), w samej archeologii jej odbiór był minimalny (np. Holtorf 2017). Tymczasem poruszane w niej kwestie mają, moim zdaniem, kluczowe znaczenie dla rozumienia znaczenia społecznego zabytków archeologicznych.

Alois Riegl podjął próbę określenia przedmiotu działań konserwatorskich, formułując klasyfikację pomników – znaków pamięci oraz analizował problematykę ich wartościowania (Krawczyk 2012, 108). Jego celem było wypracowanie naukowych podstaw ochrony zabytków, które nie opierałyby się wyłącznie na subiektywnych kryteriach estetycznych, lecz uwzględniały ich wartość jako dokumentów przeszłości. Za zabytek uznawał „jakikolwiek wytwór rąk ludzkich, otaczany opieką i pietyzmem ze względu na funkcje upamiętniania i przypominania" (Kasperowicz 2006, 11). Jak zauważa Janusz Krawczyk (2012, 108), rozważając genezę postaw konserwatorskich, Riegl doszedł do wniosku, że przedmiotem troski może stać się każdy wytwór działalności człowieka – nawet o charakterze użytkowym – o ile zostanie on przez współczesnych uznany za *Denkmal*, czyli *znak pamięci*, *pomnik*. Oznacza to obiekt, który przywołuje wspomnienie wydarzeń lub zjawisk z przeszłości. Kluczowe znaczenie w jego wyborze ma nie tyle intencja twórcy, co intencjonalność odbiorcy dzieła, który decyduje, co jest warte zapamiętania, a tym samym zachowania i ochrony.

Uwzględniając tę perspektywę, Riegl dokonał podziału *pomników-znaków pamięci*, traktowanych jako zabytki, na dwie kategorie: *pomniki zamierzone* oraz *pomniki niezamierzone*. Do pierwszej grupy zaliczył dzieła, które zgodnie z intencją swoich twórców miały przypominać poszczególne ludzkie czyny i losy w świadomości późniejszych pokoleń. Do pomników niezamierzonych włączył natomiast *pomniki historyczne*, które „wprawdzie wskazują jeszcze na jakąś określoną chwilę, ale jej wybór leży już w naszym subiektywnym uznaniu", a także *pomniki dawności* / *starożytnicze*. Do tej ostatniej kategorii zalicza:

> „każde dzieło ludzkiej ręki, bez względu na jego pierwotne znaczenie i przeznaczenie, jeśli tylko w dostatecznej mierze ujawnia zewnętrznie, apelując do naszych zmysłów, że do chwili obecnej istniało już przez czas odpowiednio długi i – 'przetrwało'" (Riegl 2006, 33).

Zarysowana powyżej koncepcja *pomnika* stała się dla Riegla punktem wyjścia do sformułowania *teorii wartości zabytków* (ryc. 2). Stawiając pytanie

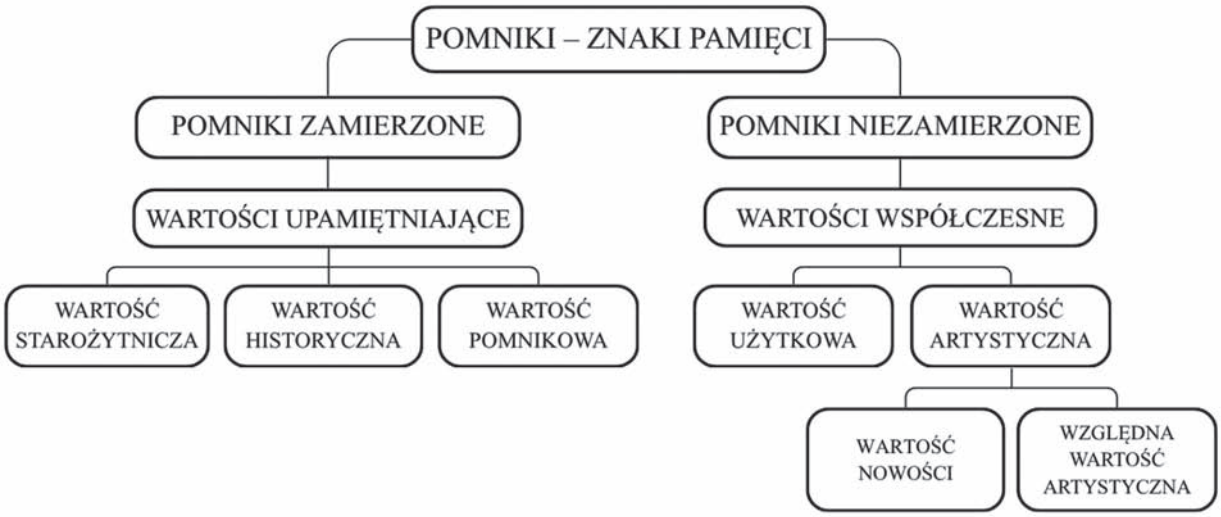

Ryc. 2. Klasyfikacja wartości zabytkowych pomników według Aloisa Riegla
(opracowanie własne na podstawie Krawczyk 2012, 111; 2013, 529)
Fig. 2. Classification of the values of historical monuments according to Alois Riegl
(author's own elaboration based on Krawczyk 2012, 111; 2013, 529)

o to, dlaczego człowiek współczesny otacza zabytki czcią i zapewnia im ochronę, skierował swoje rozważania ku refleksji aksjologicznej, inspirowanej dorobkiem ówczesnej szkoły wiedeńskiej. Kluczowym zagadnieniem stało się zatem określenie, jakie wartości przypisywane zabytkom decydują o ich społecznej roli oraz uzasadniają potrzebę ich zachowania. W ujęciu Riegla wartość konstytuująca zabytek nie ma jednak charakteru obiektywnego, lecz jest rozpoznawana – bądź nie – przez jego odbiorców i interpretatorów.

Riegl wyróżnił dwie zasadnicze kategorie wartości: *wartości upamiętniające* (*Erinnerungswerte*) oraz *wartości współczesne* (*Gegenwartswerte*). Do pierwszej z nich zaliczył trzy podstawowe typy. Pierwsza to *wartość historyczna* (*historischer Wert*), wynikającą z faktu, iż każdy wytwór działalności ludzkiej staje się nieusuwalnym i niezastępowalnym ogniwem w ciągłym procesie rozwoju dziejowego. Z tego względu każde dzieło stworzone przez człowieka posiada potencjalnie wartość historyczną, a tym samym może zostać uznane za zabytek. Jako drugą klasę wartości Riegl wskazał *wartość dawności*, określaną również jako *wartość starożytniczą* (*Alterswert*), która kształtuje się wraz z upływem czasu. Jej materialnym przejawem jest fizyczne zużycie substancji, patyna bądź inne ślady naturalnych procesów starzenia, natomiast w wymiarze niematerialnym wyraża się ona poprzez uświadomienie sobie dystansu czasowego dzielącego współczesnego odbiorcę od momentu powstania danego obiektu. Natomiast trzecią kategorię stanowi *wartość pomnikowa*, czyli *intencjonalna wartość upamiętniająca* (*gewollter Erinnerungswert*), odnosząca się do dzieł powstałych z zamiarem utrwalenia pamięci o określonym wydarzeniu, osobie bądź momencie historycznym. Aczkolwiek różne, to wartości wyróżnione przez Riegla są do siebie podobne z racji tego, że wszystkie są ważne dla pamięci o przeszłości. Z tego powodu zaliczył je do jednej wspólnej kategorii – *wartości upamiętniających*.

Natomiast drugą grupę stanowią *wartości współczesne*, obejmujące *wartość użytkową* (*Gebrauchswert*) oraz *wartość artystyczną* (*Kunstwert*). W obrębie tej ostatniej Riegl wyodrębnił ponadto *wartość nowości* oraz *względną wartość artystyczną*, zależną od aktualnych norm estetycznych i wrażliwości odbiorcy.

W odniesieniu do poszczególnych *wartości upamiętniających*, Riegl postulował odmienne strategie postępowania konserwatorskiego. W przypadku *wartości starożytniczej* za niedopuszczalną uznawał wszelką ingerencję w substancję i formę zabytku, a więc działania o charakterze restauratorskim (Riegl 1903/2006, 44). Wartość historyczna z kolei pozostaje tym wyższa, im zabytek zachowuje większą zgodność ze swoją pierwotną formą; jej celem jest „zachowanie możliwie niezafałszowanego dokumentu-świadectwa

dla przyszłej rekonstrukcyjnej aktywności historii sztuki na polu badawczym" (Riegl 1903/2006, 47). Ochrona w tym ujęciu polega przede wszystkim na przeciwdziałaniu procesom destrukcyjnym wywoływanym przez siły natury. Natomiast *wartość pomnikowa* opiera się na idei trwałości i nieprzemijalności, rozumianej jako zachowanie w świadomości potomnych wydarzenia lub osoby, którym poświęcony jest pomnik (Riegl 1903/2006, 52-53). Zachowanie określonych wartości wymaga więc przyjęcia odpowiedniej strategii konserwatorskiej, która niekiedy może kolidować z innymi wartościami przypisywanymi zabytkowi, w konsekwencji powodując przekształcenia wpływające na autentyczność jego materialnej substancji (Buczyński, Narodowska 2015, 128-129).

***

Jak wskazują komentatorzy teorii Riegla (Krawczyk 2008, 72), historia oddziaływania przedstawionej przez niego koncepcji na polskie środowisko konserwatorskie sięga początków XX wieku, wykracza więc poza zakres chronologiczny omawiany w niniejszym tekście. Dlaczego zatem do analizy wybrałem właśnie ją? Uzasadnienie jest trojakie. Po pierwsze, zaproponowana przez niego konceptualizacja wartości zabytków, choć pierwotnie odnosiła się ogólnie do zabytków (das *Denkmal*), znajduje moim zdaniem zastosowanie również w odniesieniu do zabytków archeologicznych w Polsce w XIX wieku. W tym czasie, mimo braku niepodległości, kształtowały się fundamenty polskiej archeologii. Odkrycia archeologiczne – m.in. grodziska, cmentarzyska i ślady osadnictwa – zaczęto postrzegać zarówno jako źródło naukowe do poznawania przeszłości, stanowiące podstawę rozwijającej się dyscypliny, jak i przede wszystkim jako świadectwa dawnej kultury rodzimej, istotne dla budowania tożsamości narodowej.

Po drugie, choć Riegl swoją pracę opublikował w 1903 roku, jego koncepcje wyraźnie odzwierciedlają idee XIX wieku, z którego wyrosły – okresu stopniowych przemian intelektualnych i rozwoju myśli konserwatorskiej (zob. Kosiewski, Krawczyk 2012). Analogicznie, moje rozważania dotyczą sytuacji na ziemiach polskich w XIX wieku – „wieku archeologii" (Abramowicz 1967) i czasu kształtowania się naukowego rozumienia zabytku. Dzięki temu można dostrzec paralelę między jego propozycją teoretyczną a przemianami zachodzącymi w polskiej archeologii i prehistorii. Publikacja Riegla trafnie oddaje ducha epoki, w której powstała – badacz nie tylko opisuje i porządkuje ówczesne sposoby myślenia o zabytkach, lecz także ukazuje dominujące hierarchie wartości, napięcia ideowe oraz granice wyobraźni konserwatorskiej XIX wieku i przełomu XIX i XX wieku. Choć Riegl działał głównie w Wiedniu, jego koncepcje wywarły również wpływ na myśl konserwatorską w całej Europie, w tym także na ziemiach polskich – zwłaszcza w Galicji. Bezpośrednie odwołanie do jego refleksji pozwala zatem uniknąć anachronizmu, ponieważ umożliwia analizę wartości przypisywanych zabytkom z perspektywy ówczesnego badacza, a nie współczesnego odbiorcy.

Po trzecie, opisując sposób odbioru zabytków wskazywał, że ich sens i znaczenie mają charakter subiektywny, gdyż są nadawane przez samych odbiorców. Znaczenie to opiera się na swoistym, niezbędnym substracie zmysłowym, stanowiącym podstawę percepcji zabytku. Mechanizm ten dotyczy nie tylko osób wykształconych, lecz także szerokich mas społecznych. O wartości zabytku decyduje bowiem stosunek odbiorcy, który mocą subiektywnej decyzji nadaje wybranemu reliktowi szczególne znaczenie i uznaje go z tego względu za bardziej wartościowy od innych (Krawczyk 2012, 109). Dokonanie takiego wyboru nie jest cechą wyłącznie jednostek, lecz może odnosić się także do szerszych grup społecznych, instytucji czy gremiów. Oznacza to, że subiektywna ocena wartości zabytku może ulegać konsolidacji w ramach wspólnot kulturowych czy narodowych, co wpływa na społecznie utrwalone hierarchie wartości i kształtowanie się zbiorowej pamięci historycznej, ze wszystkimi tego konsekwencjami.

KULTUROWE I POLITYCZNE UWARUNKOWANIA POSTRZEGANIA ZABYTKÓW NA ZIEMIACH POLSKICH W XIX WIEKU

W XIX wieku w Europie, w tym na ziemiach polskich, stopniowo kształtowały się koncepcje ochrony i rozumienia zabytków, które dały podwaliny współczesnym poglądom konserwatorskich. Istotną rolę w tym procesie odegrał romantyzm – epoka, w której rozwinęło się szczególnie silne poczucie przynależności i tożsamości, ściśle związane ze wzrostem świadomości narodowej. Dla romantyków podstawowym punktem odniesienia były opowieści, mity i legendy o bohaterskich czynach przeszłych pokoleń, w których poszukiwano uzasadnienia dla teraźniejszości.

Okres ten miał znaczący wpływ na rozwój świadomości dotyczącej szeroko rozumianej ochrony zabytków, zwłaszcza na obszarze Europy Środkowej.

Pozostałości materialne z przeszłości odgrywały istotną rolę w podtrzymywaniu, a niekiedy także w intensyfikowaniu świadomości narodowej, stanowiąc namacalny łącznik z wyobrażeniami o dawnej świetności państwa polskiego, pozostającego pod zaborami. Idea „ducha narodowego" przyczyniła się ponadto do wykształcenia koncepcji ochrony zabytków jako dóbr przypisanych określonemu narodowi i państwu. Choć organizacja tego typu działań przybierała w Europie zróżnicowane formy, na ziemiach polskich relatywnie najkorzystniejsze warunki dla ich rozwoju istniały w zaborze austriackim (Abramowicz 1991, 22-24; Blombergowa 1998, 121-124; Kadłuczka 2018, 60). Powstawały pierwsze instytucje i towarzystwa zajmujące się gromadzeniem i ochroną zabytków, podejmowano działania mające na celu aktywne włączenie w te działania społeczeństwa, m.in. poprzez apele o zgłaszanie znalezisk archeologicznych. Inicjatywy te, istotne dla podtrzymania świadomości narodowej, realizował w Galicji m.in. związany ze środowiskiem krakowskim Włodzimierz Demetrykiewicz, uznawany za ojca polskiej ochrony zabytków archeologicznych (Demetrykiewicz 1886; Czopek 2000, 90-91; Woźny 2018).

Wiek XIX to nie tylko okres kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej, lecz także czas intensyfikacji badań wykopaliskowych. Prowadzono je często w szybkim tempie i w sposób niesystematyczny, a ich głównym celem było pozyskiwanie zabytków przeznaczonych do zbiorów muzealnych, gdzie prezentowano je szerokiej publiczności (Abramowicz 1967; 1991, 47-104). Okres ten bywa w literaturze przedmiotu określany mianem „wieku kopania" (Abramowicz 1991). Jak zauważa Kristian Kristiansen (1998, 49):

> „W czasie większości XIX stulecia celem badań i ochrony były przedmioty – ruchome zabytki archeologiczne. Był to wielki okres dla gromadzenia zbiorów muzealnych, klasyfikacji i szybkiego eksplorowania kurhanów i cmentarzysk, zarówno przez poszukiwaczy skarbów, jak i archeologów. Znaleziska archeologiczne usuwane były z ich pierwotnego kontekstu i wystawiano je na publiczny pokaz w miastach […]".

W porównaniu z wcześniejszą działalnością kolekcjonerów (zob. Abramowicz 1970; 1983; Kaczmarek, Kaczmarek, Silska 2013), regularne prace wykopaliskowe wprowadzały istotne zmiany metodologiczne, choć sam proces ochrony zabytków pozostawał wciąż w początkowej fazie rozwoju. Początkowo sensu badań upatrywano przede wszystkim w spektakularnych odkryciach, głównie ruchomych zabytkach archeologicznych. Z czasem zaczęto jednak rejestrować i obejmować opieką także zabytki nieruchome, takie jak budowle czy zespoły grobowe. W tym okresie wiele obiektów z przeszłości zostało odnowionych lub zrekonstruowanych, zarejestrowanych i formalnie objętych ochroną. Równocześnie podjęto systematyczną inwentaryzację zabytków (Kristiansen 1998, 49).

W XIX wieku doszło także do istotnej zmiany w sposobie postrzegania przeszłości oraz jej materialnych świadectw. Zainteresowanie zabytkami nie było wówczas zjawiskiem jednorodnym, lecz wynikało z nałożenia się kilku równoległych procesów kulturowych, społecznych i politycznych. Do najważniejszych z nich należały: dominacja historyzmu jako postawy intelektualnej i artystycznej, rozwój krajoznawstwa sprzyjający bezpośredniemu kontaktowi z dziedzictwem materialnym przeszłości oraz szczególna sytuacja polityczna ziem polskich po rozbiorach.

Historyzm polegał na ustawicznym odwoływaniu się do przeszłości w sferze artystycznej, architektonicznej i intelektualnej. Przejawiał się w świadomym naśladowaniu i reinterpretacji dawnych stylów oraz wzorców, w czerpaniu inspiracji z historii przy podejmowaniu działań kulturowych i społecznych, a także w twórczym wykorzystywaniu przeszłości w codziennym życiu. Historyzm można więc rozumieć jako swoisty światopogląd oparty na sięganiu do tradycji i wzorców z przeszłości, które uznawano za konstytutywne dla tożsamości zbiorowej. W ten sposób aktywizowano pamięć zbiorową, kreowano wspólnotowe wyobrażenia przeszłości, przywoływano postacie dawnych bohaterów, reinterpretowano znaczenie wydarzeń historycznych oraz materializowano te treści poprzez wznoszenie pomników i otaczanie szczególną czcią wybranych zabytków. Historyzm wspomagany był przez „prezentację zabytków jako miejsc o szczególnym znaczeniu dla edukacji o historii i kulturze niepodległej i wielkiej Rzeczypospolitej Polskiej" (Sroczyńska 2018, 209). Postawa ta sprzyjała zatem pogłębionej refleksji nad dziedzictwem minionych epok, przyczyniając się do wzrostu zainteresowania zabytkami postrzeganymi jako nośniki wartości historycznych, estetycznych

i kulturowych. W konsekwencji odegrał on istotną rolę w kształtowaniu nowoczesnej świadomości konserwatorskiej oraz w dostrzeganiu potrzeby ochrony materialnych świadectw przeszłości (Szacki 1990; Zamorski 2008; 162-182).

Drugim istotnym czynnikiem był rozwój krajoznawstwa, rozumianego jako podróżowanie w celu poznawania ojczystej ziemi. Krajoznawstwo, jako swoisty ruch społeczny, obejmowało nie tylko zainteresowanie rodzimą przyrodą, lecz także pogłębianie wiedzy o kulturze – zarówno materialnej, jak i duchowej – poprzez poznawanie poszczególnych regionów, środowisk oraz ich historii (Manikowska *et al*. 2023, 7–10). W okresie zaborów „szczególny nacisk kładziono na aspekty edukacyjne i patriotyczne, przypominanie czasów świetności I Rzeczypospolitej, ratowanie pamiątek przeszłości – narodowych relikwii" (Stasiak, Włodarczak, Śledzińska 2016, 11). Praktyka ta sprzyjała bezpośredniemu kontaktowi z materialnymi świadectwami przeszłości, takimi jak zabytki architektury, dzieła sztuki czy historyczne układy urbanistyczne, umożliwiając dostrzeganie ich dawności oraz wartości historycznej. Krajoznawstwo wzmacniało również poczucie ciągłości dziejowej i więzi z minionymi pokoleniami, przyczyniając się do postrzegania zabytków nie tylko jako obiektów użytkowych, lecz także jako nośników pamięci zbiorowej. Stanowiło tym samym próbę przeciwstawienia się polityce państw zaborczych poprzez działania na rzecz zachowania dziedzictwa i tradycji, sprzyjające budowaniu oraz podtrzymywaniu tożsamości narodowej. W ten sposób krajoznawstwo odgrywało istotną rolę w kształtowaniu świadomości kulturowej i pamięci historycznej, sprzyjając uznaniu zabytków za ważne składniki dziedzictwa narodowego. Należy również podkreślić, że wykazywało ono liczne powiązania z rozwijającą się w tym okresie archeologią, którą Konrad Jażdżewski (1937, 188) określał jako dyscyplinę, w której „tkwią fizyczne i duchowe korzenie naszej przeszłości historycznej".

Trzecim wreszcie czynnikiem, ale równie istotnym jak poprzednie, była sytuacja polityczna związana z rozbiorami Polski, która w istotny sposób wpłynęła na postrzeganie i wartościowanie zabytków. Utrata niepodległości sprzyjała traktowaniu materialnych świadectw przeszłości jako nośników pamięci o dawnej państwowości i świetności Rzeczypospolitej. Podejmowano więc działania zmierzające do utrwalenia w świadomości zbiorowej zarówno wyglądu współczesnych, jak i historycznych miejsc o szczególnym znaczeniu politycznym, kulturowym i symbolicznym. Zabytki zaczęły pełnić funkcję pomników, a tym samym budowały tożsamość: jako znaki pamięci stawały się narzędziem intencjonalnego upamiętniania oraz podtrzymywania ciągłości historycznej i tożsamości narodowej w warunkach braku własnego państwa.

Omówione czynniki przyczyniły się do ukształtowania nowego spojrzenia na wartości zabytków. W konsekwencji, w XIX wieku, wzrosło zainteresowanie starożytnościami i pamiątkami, które zaczęto traktować nie tylko jako źródła wiedzy archeologicznej i przedmiot badań naukowych, lecz przede wszystkim jako elementy kultury materialnej o znaczeniu społecznym i edukacyjnym – nośniki pamięci historycznej oraz zbiorowej tożsamości narodowej.

PODSTAWOWE TERMINY UŻYWANE W XIX WIEKU NA OKREŚLENIE ZABYTKÓW PRZESZŁOŚCI

Zrozumienie dziewiętnastowiecznego podejścia do materialnych świadectw przeszłości wymaga odtworzenia ówczesnego aparatu pojęciowego oraz koncepcji funkcjonujących w dyskursie naukowym i konserwatorskim. Oznacza to konieczność przyjęcia perspektywy genealogicznej w duchu Foucaulta (1977), która pozwala uchwycić historyczną zmienność pojęć, praktyk i wartości przypisywanych zabytkom oraz ich zależność od kontekstu społecznego, kulturowego i instytucjonalnego. Poniżej omówione zostaną cztery kluczowe terminy: *monumenta* (pomniki), starożytności, pamiątki/pamiątkowość oraz zabytki – pojęcia często traktowane jako tożsame, choć w rzeczywistości obarczone odmiennymi zakresami znaczeniowymi i interpretacjami, których używano na określanie materialnych śladów przeszłości (Pruszyński 1989, 16). Ich analiza pozwoli ukazać zmienność oraz niejednorodność dziewiętnastowiecznych sposobów rozumienia dziedzictwa materialnego, a zarazem stworzy punkt wyjścia do ich usytuowania w perspektywie teorii wartości zabytków Aloisa Riegla.

***Monumenta* (*pomniki*)**

W starożytnym Rzymie artefakty chronione przed niszczącym działaniem czasu i przeznaczone do zachowania dla przyszłych pokoleń ze względu na ich szczególne znaczenie określano mianem *monumentum* (Manikowska *et al*. 2023, 25). Termin ten etymologicznie wywodzi się od grupy słów związa-

nych z pamięcią, w szczególności od łacińskiego czasownika *monere*, oznaczającego „przypominać" lub „pamiętać" (Krawczyk 2008, 67; Bałus 2014, 387). Pierwowzór stanowiła oda Horacego pt. „Exegi monumenta", w której swoją twórczość traktował jako pomnik trwalszy od spiżu, który przetrwa wszelki czas. Rodzimym odpowiednikiem w języku polskim jest słowo „pomnik", pochodzące od staropolskiego „pomnieć", czyli „pamiętać" (Krawczyk 2018, 92-93; 2020a, 14). Natomiast kluczowy dla niemieckiej terminologii konserwatorskiej rzeczownik *Denkmal*, który można przetłumaczyć także jako „znak pamięci", można uznać za odpowiednik starogreckiego *mnemosynon* – „pomagającego pamięci" (Pruszyński 2001, 74, 78-79). Przez analogie do łaciny przyjmowano tym samym, że „wszystko, co przywołuje wspomnienie rzeczy przeszłych jest pomnikiem" (Krawczyk 2020a, 15; 2020b, 114).

Samuel Bogumił Linde określa pomnik w następujący sposób: „monument dla pamięci lub na pamiątkę wystawiony, pamiątka czego zachowana, wiekopomna" (Linde 1807-1814, II, 897; zob. też Pruszyński 1989, 73). W *Słowniku wileńskim* istnieje zarówno określenie monumentu, jak i pomnika. Monument to „pomnik wzniesiony komu na pamiątkę, pamiątka wielka" (Słownik wileński 1861, 679). Natomiast pomnik zdefiniowano na trzy sposoby:

> „1) to, co się wznosi dla pamięci lub na pamiątkę kogo lub czego […] 2) pamiątka dawna, rzecz starożytna; *pomniki dawne, starożytne* i 3) przenośnie – rzecz wiekopomna, mająca wieki przetrwać […]" (Słownik wileński 1861, 1120).

Z kolei Zygmunt Gloger – krajoznawca, historyk, archeolog i etnograf – definiując pojęcie „pomnik" w *Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej*, stwierdza:

> „[…] pomnikami więc wieków ubiegłych są w tym szerokim rozumieniu tego wyrazu: monety, pieczęcie, budowle, grobowce, sprzęty dawne, wszelkie w ogóle starożytności" (Gloger 1903, 73).

Gloger, który przez całe życie zajmował się gromadzeniem, opisywaniem i dokumentowaniem nie tylko starożytności, lecz także zabytków pradziejowych (określanych przez niego jako „wykopaliska") oraz elementów dziedzictwa ludowego – takich jak pieśni, legendy, podania czy zwyczaje – posługiwał się terminem *pomnik* w znaczeniu szerokim, odnosząc go przede wszystkim do różnorodnych przedmiotów o wartości artystycznej i historycznej (Manikowska *et al*. 2023, 22-23). Jednocześnie zwracał uwagę na dwuznaczność niemieckiego pierwowzoru tego pojęcia: pomnik oznacza bowiem zarówno obiekt intencjonalnie ustanowiony w celu upamiętnienia, jak i materialny ślad przeszłości (Jarząbek 2021, 424).

Pierwszym terminem funkcjonującym w XIX wieku było więc określenie *monumenta*. Jego upowszechnienie wiązało się z rozwojem historiografii romantycznej, na którą istotny wpływ wywarł Joachim Lelewel, zwłaszcza poprzez dzieło *Historyka* z 1815 roku. Lelewel zajmował się archeologią nie tylko teoretycznie, gdyż miał możność zetknięcia się z materiałami archeologicznymi bezpośrednio. W swej *Historyce* zaproponował systematyczny podział źródeł historycznych, klasyfikując je na:

> „1) Tradycje czyli podania, czy po prostu w powieściach czy w poetyckich śpiewach z ust do ust przechodzące, 2) Monumenta niepisane, czyli pomniki nieme, we wszystkim sposobie uważane, ręką ludzką dźwigane i kształcone, budowy, posągi, mogiły, nagrobki, medale, 3. Monumenta pisane, czyli pomniki mówiące w napisach lub znakach na pomnikach niemych wyrażanych, lub w jakikolwiek sposób pisane, jako dyplomata, dokumenta, w różnym rodzaju układane opowiadania historyczne, i tym podobne" (Lelewel 1815, 8-9; zob. też Abramowicz 1991, 13).

Przedstawiony podział źródeł historycznych stanowił jednocześnie dla Lelewela podstawę do określenia zakresu oraz charakteru poznawczego archeologii. Według niego dyscyplina ta koncentrowała się przede wszystkim na analizie „monumentów nie pisanych", rozumianych jako szczególna kategoria świadectw przeszłości. Lelewel zaliczał archeologię do nauk pomocniczych historii, podkreślając, że „archeologia w całem objęciu swojem jest ważną dla historyka badacza nauką" (Lelewel 1863, 6), jednocześnie wyraźnie odróżniając ją od badań nad starożytnościami. Przedmiot archeologii definiował natomiast w następujący sposób:

> „Archeologia zajmuje się pomnikami narodów starożytnych, wieków średnich, i starymi, każdego byt swój mającego narodu: a chociaż jej przedmiotem stają się pomniki tyle, ile są niepisane, nie wyłącza jednak takich, które na sobie napisy noszą. W ar-

> cheologii tedy antyki wcale są rozmaite: budowa, posąg, cegiełka, naczynie, rżnięty kamień, kawałek żeleźca od broni, pieniążek, herbowna pieczęć, zwój, grób, skorupa, księga, wszystko to są antyki […] 'przedmiot archeologii, która zatym, w każdej nauce zrzódła historyczne objaśniającej, sposób ukształtowania materiału rozważa. Historycznie tak archeologię uważam" (Lelewel 1826, 142).

Lelewel wyróżniał dwa sposoby rozumienia archeologii. Z jednej strony ujmował ją jako dyscyplinę badającą pomniki niepisane o walorach estetycznych, co odpowiadało archeologii klasycznej. Z drugiej strony wskazywał na archeologię analizującą te same kategorie zabytków bez uwzględniania kryteriów estetycznych (Lelewel 1826, 143; zob. też Abramowicz 1991, 14). Tym samym sformułował jedną z najwcześniejszych definicji archeologii, obejmującą zarówno archeologię pradziejową, koncentrującą się na zabytkach „niepisanych", jak i archeologię historyczną, która posługuje się także przekazami pisanymi (Ryszewska 2025, 5).

W okresie poprzedzającym działalność Lelewela oraz w czasie jego działalności terminy *antiquitates* (starożytności) i „archeologia" były stosowane zamiennie. Lelewel wskazywał jednak, że takie utożsamianie pojęć jest nieuprawnione (Abramowicz 1991, 14). Dodatkowym problemem było ówczesne traktowanie wszystkich zabytków archeologicznych jako pozostałości pochodzących z czasów przedchrześcijańskich, z reguły określanych jako „słowiańskie", bez podejmowania prób ich chronologicznego zróżnicowania (Ryszewska 2025, 58-59). Z czasem przeszłość – zwłaszcza ta „słowiańska" i „pogańska" – przez wielu zaczęła być postrzegana jako podstawa tożsamości narodowej. Zabytki prahistoryczne stawały się nie tylko przedmiotem badań naukowych, lecz również symbolem ciągłości dziejów i istnienia narodu mimo braku państwowości. Przykładem jest postać etnografa, historyka i słowianofila Zoriana Dołęgi Chodakowskiego (1784-1825), który postulował badanie pogańskich śladów kultury Słowian jako drogę do „prawdziwego" poznania korzeni narodowych, co wyraził w rozprawie *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1818) (zob. Abramowicz 1967, 23; 1991, 11-12). W warunkach braku własnej państwowości interpretacja materiałów archeologicznych jako świadectw „słowiańskości" miała służyć wzmacnianiu świadomości narodowej, co sprzyjało upraszczającym i anachronicznym ujęciom chronologii.

Starożytności

Pierwotnie dominującym terminem było pojęcie „starożytności", rozumiane najczęściej jako odniesienie do dawnych epok historycznych, choć niekiedy używane również jako synonim archeologii. Przykładowo *Słownik wileński* przy haśle „starożytności" wskazuje, że w liczbie mnogiej termin ten oznacza m.in. „archeologię, naukę o zabytkach dawnych czasów" (Słownik wileński 1861, 1562), a samą archeologię definiuje jako „naukę starożytności, badanie obyczajów, śledzenie trybu życia dawnych czasów" (Słownik wileński 1861, 28). Pojęcie to ma jednak wcześniejszą genezę. Jak zauważa Jacek Purchla (2013, 39-40, cyt. za Jarząbek 2021, 423) – starożytnictwo, rozumiane jako zamiłowanie do świadectw dawnych epok, przejawiające się w zbieractwie, kolekcjonerstwie, rejestrowaniu, badaniu i ochronie reliktów przeszłości – funkcjonowało w języku i kulturze polskiej już w epoce oświecenia. Jego genezy należy upatrywać w sięgającym wcześniejszych stuleci zainteresowaniu materialnymi pozostałościami starożytnej Grecji i Rzymu (Manikowska *et al*. 2023, 20).

Termin „starożytności" wiąże się więc ściśle z rozwijającym się w XIX wieku na ziemiach polskich ruchem antykwarycznym, który w historii archeologii określa się mianem starożytnictwa. Był to ogólnoeuropejski prąd intelektualny, zarazem swoista moda, ukierunkowana na kolekcjonowanie, mecenat i znawstwo zabytków przeszłości, wyrastająca z potrzeb sentymentalnych oraz patriotycznych. Jego zasadniczym celem było kształtowanie świadomości historycznej społeczeństwa. Ruch ten stanowił formę poznawania przeszłości narodowej poprzez ochronę i gromadzenie pamiątek historycznych, obejmując swoim zasięgiem środowiska od arystokracji po inteligencję i szersze kręgi obywateli, a jego działalność postrzegano jako służbę narodową. Starożytnictwo nie miało jednak charakteru swobodnego ani wyłącznie amatorskiego ruchu, gdyż – jak wykazał Abramowicz (1967; 1970) – pozostawało w silnym związku z europejskimi ośrodkami rozwoju myśli archeologicznej i stanowiło wczesną fazę kształtowania się archeologii jako dyscypliny naukowej. Nie przybrało ono również jednolitej, zunifikowanej formuły.

Termin „starożytności", w pierwotnym znaczeniu niemal zawsze używany w liczbie mnogiej, odnosił się do przedmiotów pochodzących z antyku, przede wszystkim związanych z cywilizacjami śródziemno-

morskimi, takimi jak klasyczna Grecja i Rzym, starożytny Egipt oraz kultury Bliskiego Wschodu. Do tego pojęcia włączano również artefakty z wcześniejszych okresów, w tym pradziejowych, a także z regionów świata pozaeuropejskiego, które kolekcjonowano i którym przypisywano jednoznacznie wysoką wartość (Manikowska *et al*. 2023, 19-20). *Słownik wileński* podaje, iż starożytności to:

> „wszystko, co nam zostaje po jakim narodzie, pod względem sztuki, bądź pod względem religji, cywilizacyi, szczególniej pomniki, nadpisy, dzieła rzeźby, kamienie wyrzynane, medale" (Słownik wileński 1861, 1562).

Nieco ogólniej zaś termin ten ujęty jest w *Encyklopedii powszechnej* Orgelbranda, gdzie starożytności to „pomniki narodowe, pochodzące z epoki najdawniejszej (*antiquitates, archeologja*)" (Gloger 1903, 59). Termin ten był więc bardzo szeroki i obejmował dużo więcej niż tylko zabytki archeologiczne (Szczerba 2016, 24, przyp. 4; Manikowska *et al*. 2023, 21).

Początkowo pojęcie starożytności, ściśle związane z kolekcjonerstwem, odnosiło się wyłącznie do zabytków świata antycznego. Na przełomie XVIII i XIX wieku zaczęto jednak wyodrębniać tzw. „starożytności krajowe" (później „wykopaliska"), niezwiązane z antykiem, które wcześniej traktowano jako „przedmioty kopalne" stanowiące przedmiot zainteresowania geologów i umieszczano w gabinetach historii naturalnej. W Europie Środkowej i Wschodniej utożsamiano je z przeszłością Słowian lub – w krajach niemieckich – ludów germańskich, co wiązało się z rozwojem idei narodowej i poszukiwaniem tożsamości, a na ziemiach polskich dodatkowym impulsem była utrata państwowości (Manikowska *et al*. 2023, 21-22).

W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierały próby definiowania i systematyzowania pojęcia starożytności podejmowane przez dziewiętnastowiecznych badaczy. Żegota Pauli w *Starożytnościach galicyjskich* (1840) definiuje starożytności historyczne następująco:

> „Starożytności jako pierwsza postawa dziejów każdego narodu, należą do najciekawszych i najważniejszych przedmiotów naukowych. One to obznajomiają badacza z niejednym ciekawym szczegółem przeszłości i dają czy to pisarzowi, czy artyście wierne wyobrażenie życia domowego i publicznego przodków". Wśród nich wymienia „[…] zabytki malarstwa i rzeźbiarstwa, wizerunki sławnych osób, starych nagrobków, ubiorów, zbroi, sprzętów i tym podobnych ciekawych rzeczy, do czego mi znajomość kraju stosowną sposobność stręczyła" (Pauli 1840, Przedmowa, zob. też Abramowicz 19991, 23).

Definicja ta odzwierciedla ówczesne podejście do materialnych świadectw przeszłości, w którym zarówno przedmioty artystyczne, jak i użytkowe postrzegano jako nośniki wartości historycznej i kulturowej. Ujawnia ona szerokie rozumienie pojęcia „starożytności", nie ograniczające się jedynie do monumentalnych zabytków, dzieł sztuki czy tekstów pisanych, lecz obejmujące także przedmioty codziennego użytku. Definicja ta wyraźnie akcentuje także dwa zasadnicze komponenty starożytności: ich materialny charakter oraz odniesienie do wspólnoty narodowej, uzupełnione o podkreślenie poznawczej i kolekcjonerskiej wartości „ciekawych rzeczy".

Pełen wymiar terminu starożytności wybrzmiał w dwutomowej encyklopedii *Starożytności Polskie. Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane*, której I tom wydano w 1842 r., a II – w 1852 r., którą redagowali polscy historycy, należący do kręgu lelewelowskiej szkoły historycznej: Jędrzej Moraczewski (1802-1850), Emil Kierski (1810-1874), Antoni Popliński (1796-1868) oraz Jan Konstanty Żupański (1804-1883). Dzieło to, porządkujące wiedzę o dziejach Polski, zawiera opisy dawnych zwyczajów, wydarzeń, postaci, instytucji oraz miejsc o szczególnym znaczeniu historycznym i kulturowym. Przedstawia miasta, zabytki, pola bitew i ośrodki religijne, podkreślając ich rolę w kształtowaniu polskiej tożsamości. Jak zaznaczają w przedmowie autorzy:

> „Starożytności pojęliśmy jednak inaczej, jak je dla historyi greckiej lub rzymskiej pisano. Nie mieliśmy na oczach dzieci, które po ławkach zasiadły, ale czytelników ze wszystkich klas i stanów, którzy chcą poznać puściznę od pradziadów sobie pozostawioną, zakochać się w jej wielkich przymiotach, wzbudzić w sobie aż poświęcenie. Z tego powodu zastanowiliśmy się najbardziej nad tem, co stanowiło żywotną część w organizmie narodu: nie tylkośmy wciągnęli jeografią pod względem historycznym, aleśmy ją uznali za przedmiot główny" (*Starożytności Polskie* 1842, *Przedmowa* do t. 1).

Termin „starożytności" znalazł również odzwierciedlenie w nazewnictwie, jak i programach działalności XIX-wiecznych placówek muzealnych, jak i towarzystw naukowych. Przykładami mogą być Muzeum Starożytności Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1850-1891), Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim czy założone w 1855 r. Muzeum Starożytności w Wilnie (1856-1863). W instytucjach tych termin ten odnosił się do dość szerokiej kategorii przedmiotów oraz zagadnień wyodrębnianych następnie w nazwach poszczególnych działów. Podobne znaczenie miało pojęcie starożytności w nazwie i działalności Towarzystwa Zbieraczów Starożytności Krajowych (1841-1846), założonym w Szamotułach przez Jędrzeja Moraczewskiego. W jego statucie zapisano, iż zawiązano je

> „[…] w celu nagromadzenia do jednego miejsca zabytków starożytności, już to w ziemi ukrytych, już też po kątach poniewieranych, w celu powiększenia spisów druków rzadkich i zebrania obrazów życia dawniejszego; poznania rozsypanych po kraju pomników, zredagowania powieści miejscowych i podań ludu" (cyt. za Abramowicz 1967, 50).

Towarzystwo, którego przedmiotem zainteresowania były „rzeczy starożytne krajowe", prowadziło również działania na rzecz ochrony zabytków archeologicznych, m.in. poprzez inwentaryzację zabytków nieruchomych. Instytucje te i podobne towarzystwa traktowały „starożytności" szeroko – jako zabytki archeologiczne, historyczne i etnograficzne – podporządkowując ich gromadzenie celom dokumentacyjnym, poznawczym i narodowo-kulturowym.

W drugiej połowie XIX wieku pojęcia starożytności i starożytnictwa ulegały stopniowej dezintegracji; z szeroko rozumianego starożytnictwa wyodrębniały się dyscypliny takie jak archeologia, etnografia i historia sztuki, które zaczęły odmiennie definiować własny przedmiot badań. Mimo tego terminy te pozostawały w użyciu jeszcze przez wiele lat (Szczerba 2016, 24, przyp. 4). Na starożytnictwo należy zatem spojrzeć jak na pojęcie określające wczesną, przednaukową fazę rozwoju archeologii, która poprzedzała ukształtowanie się badań naukowych nad zabytkami przeszłości.

Pamiątki/pamiątkowości

Historia rozumienia tego terminu w języku polskim wskazuje na jego pierwotne powiązanie z kategoriami pamięci, upamiętniania oraz wspomnień. Początkowo leksem funkcjonował w wąskim znaczeniu, odnosząc się do aktu wspominania lub przypominania (łac. *recordatio*). Z czasem jednak na pierwszy plan wysunął się jego materialny wymiar, a pamiątka zaczęła być ujmowana jako przedmiot o funkcji upamiętniającej (Śnieżko 2014, 322). W ujęciach współczesnych akcent ten ulega dalszemu wzmocnieniu – pojęcie pamiątki wiązane jest przede wszystkim z jej materialnością i rozumiane jako obiekt odsyłający do przeszłości.

Początkowo pamiątki rozumiano bardzo szeroko. Przykładowo, Samuel Bogumił Linde w kilkutomowym *Słowniku Języka Polskiego* definiował ją następująco:

> „[…] wszelaka rzecz, która nas napomina z czego przeszłego, jako jest grób kamieniem położony, napis, tytuł, słup, księgi etc. Pamiątki mają się zgadzać z rzeczą; jaka rzecz była, wesoła albo smętna, taka też i pamiątka ma być" (Linde 1807-1814, II, 618; zob. też Manikowska *et al*. 2023, 22).

Z powyższej definicji wynika, że pamiątka łączy w sobie dwa nierozerwalne wymiary: niematerialny, odnoszący się do pamięci, oraz materialny, stanowiący jej fizyczny nośnik. Na przełomie XVIII i XIX wieku akcent wyraźnie znajdował się po stronie wymiaru pamięciowego, podczas gdy materialna forma pamiątki miała znaczenie wtórne. Podobne rozumienie pojęcia odnajdujemy w warszawskim *Słowniku języka polskiego* z lat 1900-1927, gdzie pamiątkę definiowano m.in. jako „upamiętnianie; znak pamięci; dowód pamiętania", a także jako „przedmiot, znak przypominający to, co było; pomnik; szczątek; pozostałość" (Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1908, 42). Przedmioty o charakterze pamiątkowym pozostawały zatem w ścisłym związku z historią, odnosząc się do postaci o istotnym znaczeniu dziejowym bądź do wydarzeń uznawanych za ważne. Ich wartość nie wynikała z walorów artystycznych ani poznawczych, lecz była determinowana przede wszystkim przez przypisywany im wymiar emocjonalny i symboliczny (Manikowska *et al*. 2023, 22).

Z czasem zakres semantyczny zawęził się do nazwania konkretnego, fizycznego przedmiotu, który

służy jako dowód, symbol lub ślad przeszłości – „pamiątka oznacza rzecz, która odnosi do przeszłości" (Śnieżko 2012, 99). Pamiątki miały wartość historyczną i źródłową, gdyż były postrzegane jako materialne świadectwa przeszłości, zdolne do poświadczania określonych faktów, wydarzeń lub procesów dziejowych, a także jako nośniki pamięci o minionych epokach. Z tego punktu widzenia między pamiątką historyczną a prehistoryczną nie było istotnej różnicy (Manikowska *et al*. 2023, 22).

Zakres rozumienia tego, co zawiera termin pamiątka, jest szeroki – od rozumienia jej jako pamiątki rodzinnej, narodowej, jako relikwii, trofeów czy upominków. Co ważne, każda z pamiątek odnosi się do konkretnego czasu, przeszłości i pamięci. Dana rzecz może być charakteryzowana jako pamiątka tak długo, jak długo podtrzymuje emocjonalny stosunek do przeszłości. Ogólnie rzecz biorąc, pamiątki należą do porządków pamięci osobistej i zbiorowej, mogą też przemieszczać się między nimi (Śnieżko 2014, 322-323).

W okresie zaborów „pamięć" i „pamiętanie", „wspominanie" wysuwały się na pierwszy plan w refleksji nad pamiątkami. Choć posiadały one materialną postać, ich znaczenie nie wynikało z cech fizycznych, lecz z funkcji jako nośników pamięci zbiorowej. W realiach braku własnej państwowości priorytet nadawano przede wszystkim tym kategoriom pamiątek, które mogły podtrzymywać ciągłość pamięci narodowej. Szczególne znaczenie przypisywano więc pamiątkom historycznym i etnicznym. Pamiątki historyczne, które znalazły się pod zaborami w przestrzeni politycznie obcej, zaczęły być postrzegane jako elementy szczególnie wartościowe, ponieważ stanowiły materialny ślad minionej suwerenności. W tym sensie „przesuwały się" one w stronę kategorii pamiątek etnicznych: stawały się świadectwami tego, co uznawano za istotę oraz ciągłość polskości, obejmując zarówno czasy historyczne, jak i pradziejowe. Chodziło tu przede wszystkim o obiekty pełniące funkcję punktów organizujących pamięć zbiorową, a więc widoczne w krajobrazie trwałe ślady dawnego osadnictwa: megality, kurhany czy pozostałości grodów. Oprócz nich istotną rolę odgrywały również przedmioty ruchome, których wartość pamiątkowa wynikała w dużej mierze z utraty pierwotnych funkcji użytkowych. W ten sposób ich znaczenie przenosiło się z praktycznego na symboliczne i pamięciowe. Ambroży Grabowski w krótkim artykule *Pro-memoria, dla badaczów i zbieraczów dawnych zabytków i pamiątek z czasów przedchrześcijańskich w Polsce*, pisał na ten temat następująco:

> „Ziemia nasza jest wielką najdawniejszych dziejów księgą. Wprzód jeszcze, zanim kronikarstwo bieg zdarzeń uchwycić i na papierze osadzić zdołało, w tej to księdze zapisywały się same przez siebie rożne wiadomości, nie głoskami, lecz hieroglifami, za jakie poczytać należy dawne popielnice, oręż, ozdoby ubiorowe, sprzęty i wszelkie tego rodzaju w jej łonie ukryte pamiątki" (Grabowski 1849, 171; cyt. w Woźny 2025, 89).

Tak więc pamiątki były rekwizytami, które scalały wspólnotę z racji, że pamiątkowość przedmiotu wynika z emocjonalnego stosunku do przywoływanej przeszłości; choć wygasa wraz z nim, można ten stosunek podzielać i „dziedziczyć" (Śnieżko 2014, 323). W czasach zaborów konieczne były pamiątki, by podtrzymywać więzi społeczne, by niejako „dziedziczyć" ten sam stosunek do przeszłości, którą należało przywoływać i chronić. W tym kontekście XIX wiek, nie tylko w Polsce, przyniósł utożsamienie pamiątek przeszłości z doświadczeniem wspólnoty narodowej, czego wyrazem było wykształcenie się kategorii pomników i pamiątek narodowych.

Zabytek

Pojęcie „zabytek" ma interesującą etymologię zakorzenioną w języku staropolskim. Wywodzi się ono od czasownika „zabyć" oznaczającego zapomnieć. Określenie obiekt 'zabyty' odnosi się więc do obiektu zapomnianego, porzuconego lub opuszczonego (Kadłuczka 2018, 13). Zauważmy, że we współczesnym języku potocznym pojęcie „zabytek" często niesie ze sobą negatywne skojarzenia i bywa stosowane na określenie czegoś przestarzałego, co uznaje się za nieprzystające do teraźniejszości i niewarte uwagi (Kobyliński 2009, 18).

Innego ujęcia dostarcza *Słownik języka polskiego* Lindego, w którym „zabytek" definiowany jest jako „pozostałego co z byłych rzeczy" (Linde 1807-1814, VI, 604; Manikowska *et al*. 2023, 4). W wileńskim wydaniu słownika definicja ta jest rozszerzona – zabytek to „każda rzecz, co pozostała z dawnych czasów, z licznych zaginionych lub przez czas strawionych rzeczy; starożytność; pomnik" (Słownik wileński 1861, 2068). Podobną etymologię słowa „zabytek"

przedstawiał Aleksander Brückner (1927, 643), definiując go jako „to, co z dawnego bytu pozostało". Wcześniej używano również pojęć takich jak dzieła sztuki, osobliwości (*curiositates*) czy starożytności (*antiquitates*), często pozostających bliżej nieokreślonymi (Pruszyński (1989, 16).

W wielu językach europejskich polskiemu terminowi „zabytek" odpowiada słowo „monument", pochodzące od łacińskiego *monumentum*, odnoszącego się do znaku pamięci. W języku polskim „monument" funkcjonuje jednak w węższym zakresie i najczęściej oznacza „pomnik" – obiekt wzniesiony celowo, by upamiętnić określoną postać lub wydarzenie (Kobyliński 2009, 19). Słowo „zabytek" pojawia się w dokumentach już od XVII wieku i bywało używane w różnych, również pejoratywnych znaczeniach, na przykład w odniesieniu do dawnych przesądów czy śladów przebytej choroby. Od końca XVIII wieku termin ten zaczął oznaczać przede wszystkim wartościowe przedmioty i zjawiska z przeszłości, których katalog oraz zasięg chronologiczny i geograficzny stopniowo rozszerzały się w ciągu XIX wieku (Manikowska *et al*. 2023, 4).

Na ukształtowanie takiego podejścia do zabytków prehistorycznych decydujący wpływ miało upowszechnienie teorii ewolucji, która wprowadziła nowe ramy interpretacyjne dla rozumienia dziejów ludzkości, szczególnie po publikacji dzieła Karola Darwina *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego* (1859/2013). Koncepcja ewolucji Darwina umożliwiła odejście od biblijnej, krótkiej chronologii dziejów na rzecz koncepcji głębokiego czasu oraz stopniowego rozwoju biologicznego i kulturowego człowieka, co stało się fundamentem dla wyodrębnienia się archeologii jako samodzielnej dyscypliny naukowej. W tym kontekście szczególne znaczenie miała opublikowana w 1865 roku praca Sir Johna Lubbocka *Prehistoric Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*. Autor ten, pozostający pod silnym wpływem darwinizmu, dokonał syntetycznego ujęcia ówczesnej wiedzy z zakresu archeologii, etnografii oraz antropologii fizycznej, traktując rozwój kultury ludzkiej jako proces ewolucyjny. Lubbock przyczynił się również do ugruntowania pojęcia „prehistorii" oraz do spopularyzowania trójpodziału epok kamienia, brązu i żelaza, co miało istotne konsekwencje metodologiczne dla badań archeologicznych. Znaczenie tej pracy dla rozwoju archeologii było na tyle duże, że – jak zauważa Andrzej Abramowicz (1991, 57) – należała ona prawdopodobnie do najczęściej cytowanych dzieł wśród polskich archeologów pozytywistycznych drugiej połowy XIX wieku.

Geneza takiego rozumienia zabytku wiąże się z praktyką zajmowania się rzeczami zapomnianymi i porzuconymi – historia archeologii pokazuje, że badacze zajmowali się przedmiotami przetrwałymi z przeszłości, o których kolejne pokolenia stopniowo zapominały, a współcześni przywracali je do świadomości społecznej. Przykładem takiego podejścia jest statut założonego w 1815 r. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, którego celem było zbieranie i zgłaszanie „zabytków z dziejów, starożytności i umnictwa ojczystego" (Statut… 1848, 2; Abramowicz 1991, 24; Chochorowski 2016, 307).

Zabytkom nadawano przy tym szerokie znaczenie poznawcze i kulturowe, podkreślające ich rolę jako źródła wiedzy o przeszłości kraju. W środowisku krakowskim architekt i konserwator zabytków Karol Kremer (1812-1860), w artykule „Niektóre uwagi o ważności zabytków sztuk pięknych na naszej ziemi", używając określenia „zabytek", pisał:

> „Poznanie zabytków z ubiegłych wieków jest jednym z najdzielniejszych środków, zbadania dziejów każdego narodu. […] Poznanie takowe zabytków przeszłości, jest zbadaniem życia ludów, stopnia ich wykształcenia i religii. Wszak w pomnikach tych objawia się siła twórcza ludu; prawdziwie boska siła, która człowieka wznosi nad inne stworzenia" (Kremer 1849, 1).

Warto również podkreślić, że z jego inicjatywy przy Towarzystwie Krakowskim Naukowym powołano Komitet Archeologiczny, co stworzyło sprzyjające warunki dla rozwoju krakowskiego starożytnictwa (Abramowicz 1991, 24). Kremer, wspólnie z Józefem Muczkowskim (1795-1858), Wincentym Polem (1807-1872) oraz Teofilem Żebrowskim (1800-1887), ogłosił w 1850 roku *Odezwę Towarzystwa Naukowego Krakowskiego z Uniwersytetem Jagiellońskim połączonego w celu archeologicznych poszukiwań wraz ze skazówką mogącą posłużyć za przewodnika w poszukiwaniach tego rodzaju* (1850, Abramowicz 1991, 30-31; zob. też Chochorowski 2016, 307). Czytamy w niej:

> „W krajach w których prawdziwa oświata panuje, każdy mieszkaniec poczytuje sobie za święty obowiązek szanowanie zabytków przeszłości i chętnie je składa w zbiorze narodowym. Boć jedynie mając

zbiór zabytków przed oczyma, można je porównać tak z sobą nawzajem, jako też z przedmiotami obcemi tegoż samego rodzaju, a tem samem wykryć ich przeznaczenie, ich cechę odrębną, słowem można je ocenić i naukowo zbadać. Towarzystwo naukowe krakowskie z Uniwersytetem Jagiellońskim połączone, pragnąc temu niedostatkowi o ile siły jego pozwolą zaradzić, postanowiło, obok licznych zbiorów naukowych Uniwersytetu, założyć Muzeum oddzielne, w którym same te zabytki z przeszłych wieków i wszelkie o nich wiadomości piśmienne i rysunki zgromadzone być mają".

Z kolei dołączony do *Odezwy* kolejny dokument tzw. *Skazówk*a klasyfikuje owe „zabytki archeologii ojczystej" na A) zabytki z czasów pogańskich, B) zabytki z czasów chrześcijańskich. Jej autorzy przyjmowali bardzo szeroką definicję zabytków starożytności – obejmowały one np. także źródła epigraficzne czy nowożytną architekturę (Chochorowski 2016, 307).

Do zabytków archeologicznych jako zabytków przeszłości odnosił się także najwybitniejszy z archeologów Litwy i Białorusi – hrabia Eustachy Tyszkiewicz w książce *Rzut oka na źródła archeologii krajowej czyli opisanie zabytków niektórych starożytności odkrytych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego* (1842; zob. też Abramowicz 1967, 67-69). Uważał, że:

„Poznając je dostatecznie [zabytki], i wyprowadzając ztąd, oparte na zdrowej krytyce, wnioski, nieraz możemy gruntować prawdziwe, a zbijać błędne kronikarzy podania, oraz tem samem bardziej rozjaśniać początkowe, a ginące w mgle czasów, krajowe dzieje" (Tyszkiewicz 1842, vi).

Tyszkiewicz sformułował również szereg wskazówek o charakterze metodycznym dotyczących prowadzenia wykopalisk. Podkreślał znaczenie autentyczności odkryć oraz konieczność przestrzegania określonych zasad podczas prowadzenia prac wykopaliskowych. Zwracał także uwagę na potrzebę powściągliwości w zakresie eksploracji stanowisk, postulując, aby nie rozkopywać wszystkich kurhanów, lecz pozostawić część z nich przyszłym pokoleniom badaczy, gdyż znajdzie się zapewne ktoś, kto „[…] co wprawniejszem i trafniejszem od nas okiem badając te rzeczy, większą dla nauk wyjednać potrafi korzyść" (Tyszkiewicz 1842, 48). Autor zalecał ponadto sporządzanie szczegółowych opisów znalezisk, gdyż jedynie w takiej formie mogą one stanowić „[…] materyał do ważnej archeologicznej nauki" (Tyszkiewicz 1842, 48). W zakończeniu książki zawarł apel o przekazywanie mu zarówno samych wykopalisk (zabytków), jak i ich przerysów oraz opisów.

Bardziej rozbudowaną i usystematyzowaną klasyfikację zabytków archeologicznych zaproponował numizmatyk Kazimierz Stronczyński, któremu książę namiestnik Iwan Paskiewicz w 1844 roku powierzył opracowanie nowego spisu zabytków. Choć zadanie to formalnie nie obejmowało zabytków archeologicznych, zostały one uwzględnione w sporządzonym sprawozdaniu. W raporcie z 1855 roku Stronczyński wyodrębnił kategorię „zabytków najdawniejszych", do których zaliczył: 1) grodziska, 2) szańce oraz 3) mogiły i grobowce z urnami. Pomimo istotnej wartości poznawczej tego opracowania, jego wyniki nie zostały nigdy opublikowane (Abramowicz 1967, 81-82; 1991, 27-28).

Natomiast szersze rozumienie zabytku prezentował wybitny starożytnik warszawski Franciszek Maksymilian Sobieszczański, który częściowo wykorzystał wyniki prac Stronczyńskiego w swej książce *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce* (1845; zob. Abramowicz 1967, 82-84). Sobieszczański, który przyjmował już wprowadzony w 1836 r. system trzech epok C. Thomsena, na temat zabytków, które określał jako „pomniki z czasów pierwotnych", pisał następująco:

„Niewątpliwą bowiem jest rzeczą, że tak jak historya narodu lub kraju nie może być ułożoną bez piśmiennych źródeł, podań, powieści, akt itp., tak również rzeczone pomniki z czasów pierwotnych, jakkolwiek są niememi świadkami, za bezpośrednie jednakże źródła powinny uważać się; mogą one albowiem niekiedy objaśnić przodków naszych religią, zwyczaje, życie domowe, przemysł, wykształcenie itp. Mogiła, urna, metalowe ozdoby i różne narzędzia, czasem dadzą żywsze pojęcie o upłynionych wiekach, niż ciemne klechdy, sagi północne; a częstokroć nawet są wymowniejsze od rozwlekłych latopisarzy. […] odkrycia więc archeologiczne, nieskończenie są ważne dla historyi, i etnografii krajowej, chociażby one pod względem estetyki nie tyle były zadowalniające […]" (Sobieszczański 1847, 5-6).

W ujęciu Sobieszczańskiego archeologia zajmowała pozycję szczególną, gdyż zabytki archeologiczne postrzegał jako źródła zdolne dostarczać pełniejszej i bardziej sugestywnej wiedzy o życiu codziennym,

wierzeniach oraz kulturze dawnych społeczeństw. Ich znaczenie nie wynikało z walorów estetycznych, lecz z wartości poznawczej, jaką posiadały dla nauk zajmujących się badaniem przeszłości. Zabytki te (które równie często określał jako starożytności) stanowiły zatem kluczowy element rekonstrukcji dziejów narodów, uzupełniający, a niekiedy nawet przewyższający, tradycyjne źródła pisane.

WARTOŚCI ZABYTKÓW Z PRZESZŁOŚCI W ŚWIETLE KONCEPCJI ALOISA RIEGLA: DYSKUSJA

Jak dowodził Riegl, wiek XIX stanowił narodziny nowoczesnego kultu zabytków, co uwidoczniło się zarówno w dostrzeżeniu ich wartości poznawczej, jak i we wzmożonej ochronie. O ile wcześniej wartości przypisywano głównie zabytkom sztuki ze względu na walory artystyczne czy estetyczne, w XIX wieku postrzeganie znaczenia zabytków przeszłości, w tym archeologicznych, uległo ewolucji i znacznie się rozszerzyło. Kult, o którym pisał Riegl, nie był uniwersalny, lecz związany ze specyficznym kontekstem intelektualnym i kulturowym ówczesnej Europy. Przemiany te wiązały się przede wszystkim z uznaniem potencjału naukowego zabytków oraz ich funkcji tożsamościowej w kształtowaniu dyskursów i narracji historycznych oraz w procesie tworzenia państw narodowych (Díaz-Andreu, Pastor Pérez 2024, 479). W tym kontekście koncepcja Riegla stanowiła podstawę szerokiego rozumienia pojęcia zabytku, obejmującego liczne obiekty – nie zawsze o wysokiej wartości artystycznej czy historycznej, lecz istotne z perspektywy kulturowej, społecznej i tożsamościowej. Dla Riegla, który wprost posługiwał się terminami „wartość" i „znaczenie" (niem. *Wert*), zabytki należało zachowywać zarówno ze względu na ich trwałość w czasie, jak i jako rezultat technik odzwierciedlających rozwój ludzkich umiejętności wytwórczych i rzemiosła. Wyróżnione przez niego wartości zabytkowe nie są rozdzielne – choć mogą wchodzić ze sobą w konflikt, pozostają nierozerwalnie powiązane. Odnoszą się do wszystkich czterech terminów, które omawiam w tekście – każdy reprezentuje nieco odmienny aspekt, lecz wszystkie wzajemnie się krzyżują i nakładają, nie powodują znoszenia dotychczasowego ich rozumienia. W praktyce XIX-wieczni autorzy, niekiedy nawet w obrębie jednej publikacji, stosowali te pojęcia wymiennie, co potwierdza płynność granic między nimi.

W XIX wieku pojęcia określające zabytki przeszłości opierały się na różnych przesłankach – emocjonalnych, historycznych, naukowych i tożsamościowych – odzwierciedlając zarówno naukową, jak i patriotyczną postawę wobec przeszłości. Te zróżnicowane uwarunkowania tłumaczą zarówno wielość terminów, jak i ich wzajemne powiązania. Na przykład słowo „pamiątki" w znaczeniu „śladów przeszłości" mogło zastępować w szerszym sensie „starożytności" lub w nieco węższym – „pomniki". Zarówno „pamiątki", jak i „starożytności" pozostawały silnie zakorzenione w tradycji kolekcjonerskiej, a jednocześnie wchodziły w struktury rodzącej się klasyfikacji muzealnej. „Pamiątki", obejmujące najobszerniejszy i najbardziej różnorodny zbiór, funkcjonowały jako dopełnienie kategorii starożytności, po wyodrębnieniu bardziej precyzyjnych grup obiektów – archeologicznych, numizmatycznych, dzieł sztuki czy dokumentów (Jarząbek 2021, 424). Co więcej, termin „pomnik" pojawił się od połowy XIX wieku równolegle z pojęciem „zabytek". Podczas gdy dyskurs kolekcjonerski częściej posługiwał się pojęciami „starożytności" i „pamiątki", w odniesieniu do dzieł sztuki i architektury dominowały „pomniki" i „zabytki" (Jarząbek 2021, 424-425).

Z kolei pojęcie „monument" funkcjonowało na ziemiach polskich do połowy XIX wieku, ustępując miejsca rodzimemu terminowi „zabytek" (Kadłuczka 2018, 13). Wprowadzenie „zabytku" do terminologii ochrony dziedzictwa należy wiązać z sytuacją polityczną po rozbiorach, utratą niepodległości i zagrożeniem tożsamości kulturowej. Józef Łepkowski (1862, 2) w dość emocjonalny sposób oddaje atmosferę tamtego okresu:

> „U nas Rzeczpospolita runęła wtedy - a więc nie dziw że namiętny patryotyzm chronił wszystko co ojczyste. Duch narodowy zdrętwiał w chwili upadku Polski, więc do świątyń Sybilli gotowi byli znosić po garstce nawet ziemię z grobów i mogił, myśląc iż narody nie z ducha, ale niby mityczny Fenix z własnych popiołów odrodzić się mogą. Ta miłość pamiątek zostałaby była wreszcie pieszczeniem się sentymentalnem z każdym okruchem przeszłości, gdyby nie trzeźwa nauka co tutaj przyszła odróżnić ważne od błachego, pamiątkę od zabytku sztuki, antykwarstwo od badania i studyum ścisłego. Archeologii dano odtworzyć minione wieki, aby teraźniejszość w ich spojrzała oblicze a historya na stawionych przed jej trybunałem wyrok wydać mogła".

Rozbiory i upadek Rzeczypospolitej – jak zauważa Marcin Jarząbek (2021, 424) – wywołały falę nostalgii za utraconym państwem oraz potrzebę zachowania jego śladów „w wieczystej pamięci". W przeciwieństwie do strategii wynajdywania tradycji, stosowanej jako strategia legitymizacji w nowoczesnych narodach, w Polsce chodziło przede wszystkim o utrzymanie poczucia ciągłości dorobku kulturowego i pamięci narodowej, mimo utraty politycznej suwerenności. Termin zabytek służył uświadomieniu społeczeństwu znaczenia ochrony dziedzictwa narodowego – nie tylko wybitnych dzieł, lecz także obiektów o mniejszym znaczeniu artystycznym. Zmieniły się kryteria oceny zabytków, które zaczęły uwzględniać wartości naukowo-dydaktyczne tych licznych, *zabytych*, często zniszczonych artefaktów i ich rolę w umacnianiu świadomości narodowej. Aspekt ten był szczególnie istotny dla środowisk pozostających pod władzą mocarstw rozbiorowych, traktujących ochronę narodowego patrymonium jako czynnik integrujący społeczeństwo (Kadłuczka 2018, 13-14).

W kontekście rozważań nad znaczeniem zabytków przeszłości, w tym zabytków archeologicznych, należy podkreślić, że punktem odniesienia dla archeologii były wówczas głównie obiekty o wartości historycznej, a nie pierwotnie zamierzone jako pomniki (pomniki intencjonalne). Zgodnie z koncepcją Riegla, zabytkiem może stać się każde dzieło ludzkiej działalności, które przetrwało odpowiednio długi czas, niezależnie od pierwotnego przeznaczenia czy funkcji. W przypadku archeologii szczególne wydają się być dwie grupy wartości zabytków – mianowicie historyczne i starożytnicze. Wartość historyczna związana jest z funkcją poznawczą obiektu, dokumentując jego rolę w procesach osadniczych i kulturowych oraz pełniąc funkcję źródła naukowego. Wartość starożytnicza natomiast, która odnosi się do największej liczby zabytków, podkreślała znaczenie wieku i unikatowości zabytków – ceniono je jako relikty dawnych epok, niezależnie od ich artystycznej czy użytkowej wartości. Zabytki miały wartość samą w sobie, jako świadectwo upływu czasu i dawności. Uwzględnienie tej wartości pozwoliło szeroko definiować obszar badań i obejmować nimi obiekty pozbawione walorów estetycznych, takie jak pradziejowe wały ziemne, grodziska czy nasypy, istotne ze względu na wiek i świadectwo ciągłości kultury. Wiązały się z fascynacją wiekiem i materialnością – siła wartości starożytniczej polegała na jej bezpośrednim wpływie na odbiorcę – jej kryteria są proste i powszechnie zrozumiałe, co umożliwia oddziaływanie zarówno na ekspertów, jak i na laików, a tym samym wyjaśnia masowy kult zabytków i rozszerzający się obszar zainteresowań.

O uznaniu czegoś za zabytek nie przesądza jego pierwotne przeznaczenie ani znaczenie. Jak wskazuje Riegl, proces identyfikacji wartości zabytku ma charakter subiektywny, dlatego w przypadku zabytków, w tym archeologicznych, istotny jest świadomy wybór obiektów ze względu na przypisywane im wartości. Dzięki temu nawet pozornie nieznaczące pozostałości – każdy ślad zakorzenienia w przeszłości – mogą pełnić funkcję nośników wartości niematerialnych, będąc źródłem wyobrażeń lub przeżyć estetycznych. W konsekwencji zabytki realizują zarówno cele społeczne i edukacyjne, jak i praktyczne, związane z ochroną i opieką nad dziedzictwem kulturowym (Buczyński, Narodowska 2015, 129).

Zestawiając omówione w artykule pojęcia z kategoriami wartości zabytkowych wyróżnionych przez Riegla, w pierwszej kolejności odniosę się do kategorii *monumenta* (pomniki). Z perspektywy archeologii najmniejsze znaczenie mają pomniki sensu stricto, rozumiane jako obiekty wznoszone intencjonalnie w celu upamiętnienia osób, wydarzeń lub idei, a więc posiadające zamierzoną wartość pomnikową, ponieważ takowe nie stanowią zasadniczego przedmiotu badań ani refleksji archeologicznej. Istotne jest jednak nie tyle formalne wyodrębnienie tej kategorii, ile sama wartość pomnikowa przypisywana określonym obiektom. W XIX wieku różnorodne zabytki postrzegano bowiem szerzej – jako komplementarne elementy służące poznaniu narodu, jego istoty oraz historii (Manikowska *et al*. 2023, 23).

W takim właśnie znaczeniu należałoby je ujmować. Jako przykład przywołajmy założone przez Jędrzeja Moraczewskiego Towarzystwo Zbieraczów Starożytności Krajowych[1], do którego głównych celów należało gromadzenie starożytności oraz poznawanie i dokumentowanie pomników historii i kultury polskiej. W organizowanym przez Towarzystwo gabinecie planowano zgromadzić m.in.:

> „[…] sztuki rzeźbiarskie, urny, sprzęty jakiegokolwiek rodzaju, numizmaty, kości zwierząt przedpotopowych, obrazy dawne, lub też sceny dawnego życia przedstawiające, rękopisma i druki stare, tudzież książki i mapy do wiadomości o rzeczach sta-

[1] https://visualheritage.eu/portfolio/towarzystwo-zbieraczow-starozytnosci-krajowych-w-szamotulach/

rożytnych krajowych przydatne […] modele kusz, taranów, beltów, proc, łuków i cokolwiek ze starej mechaniki da się wykryć" (Statuta 1841, 432; zob. też Abramowicz 1967, 50).

W rozumieniu statutu Towarzystwa wymienione obiekty były źródłami historycznymi, a tak szerokie ich spektrum szło w parze z ówczesnym pojmowaniem materiałów źródłowych, rozpropagowanym na ziemiach polskich m.in. przez Joachima Lelewela, który wyróżniał trzy kategorie źródeł historycznych: przekazy ustne, pisane i tzw. pomniki. W tej ostatniej, dość pojemnej kategorii, mieściły się źródła materialne, odnoszące się do historii kultury i społeczeństwa. Tak szerokie rozumienie tego pojęcia podzielał również Moraczewski – co wybrzmiewa zarówno w statucie Towarzystwa, w którym do pomników nieruchomych zaliczano m.in. grodziska, szańce, kopce, cmentarze przedchrześcijańskie (żale), ruiny zamku i „w ogóle cokolwiek w wiekach odleglejszych usypanego" (Statuta 1841, 433), jak również w wydanej pod jego nazwiskiem dwutomowej publikacji *Starożytności polskie* (1842; 1852).

Obrazuje to istotne przesunięcie znaczeniowe: choć w XIX wieku tradycyjne rozumienie pomnika nadal funkcjonowało, uległo ono wyraźnemu poszerzeniu. Pomnik przestał być pojmowany wyłącznie jako obiekt wzniesiony z intencją upamiętnienia; mógł nim stać się również starszy obiekt, któremu retrospektywnie nadawano znaczenie historyczne bądź symboliczne. Termin monumenta/pomniki można więc powiązać z koncepcją wartości pomnikowej w ujęciu Aloisa Riegla, odnosząc go zwłaszcza do kategorii wartości pomnikowej niezamierzonej. Niektóre obiekty archeologiczne były intencjonalnie traktowane jako pomniki narodowe, mimo że miały charakter ruin lub pozostałości pradziejowych. Nadawano im rangę symboli trwania narodu w warunkach zaborów. Wartość ta nie wynikała z ich pierwotnej, zamierzonej funkcji pomnikowej, lecz ze świadomego włączenia ich w obszar polityki pamięci, co sprawiało, że wartości pomnikowe ściśle łączyły się z narodową i symboliczną funkcją zabytków. Jednocześnie obejmowały one także dwie inne kategorie wartości: historyczną oraz starożytniczą.

Z pojęciem pomników ściśle wiąże się termin pamiątki, rozumiane jako materialne nośniki pamięci przeszłości, oraz pamiątkowości, czyli wartości wynikającej z samego faktu związku danego obiektu z minionym czasem. W tym sensie pamiątka nie tyle przekazuje wiedzę historyczną, ile oddziałuje emocjonalnie i afektywnie, stając się narzędziem budowania pamięci zbiorowej. Siła pamiątkowości polega zatem na zdolności do wzbudzania poczucia łączności ponad czasem i przestrzenią.

W omawianym okresie pamiątkowość w znacznym stopniu utożsamiano z zabytkami rozumianymi jako „pozostałości" z dawnych czasów – tak bowiem definiowano wówczas sam zabytek. W istocie określenie *pozostałości*, *ślady*, to ówczesne rozumienie zabytku. Te materialne relikty przeszłości, którym przypisywano szczególne znaczenie i które oceniano pod kątem stanu zachowania, autentyczności oraz unikatowości, włączano w powszechny system wartości, w którym podstawową rolę odgrywała świadomość historyczna. Pamiątka funkcjonowała tu jako metonimia przeszłości: wskazywała na nią, odsyłała do jej wartości, a zarazem uzasadniała potrzebę odwoływania się do niej.

Potoczne rozumienie pamiątkowości opierało się więc wówczas na pozytywnym wartościowaniu przeszłości jako czegoś godnego zachowania i upamiętnienia w wymiarze wspólnotowym. Taki sposób myślenia koresponduje z rozważaniami Aleidy Assmann (2011, 149) dotyczącymi pamięci kulturowej oraz mechanizmów, za pomocą których społeczeństwa konstruują i podtrzymują relacje z przeszłością, określanych przez nią mianem anamnezy, czyli „aktywnego zapamiętywania" (ang. *active recollection*). Pamiątki funkcjonowały zatem jako elementy pamięci kulturowej, odnosząc się do przeszłości wykraczającej poza zakres indywidualnego doświadczenia (Śnieżko 2014, 324).

W tym kontekście koncepcja wartości zabytków Aloisa Riegla pozwala krytycznie uporządkować relację między potocznym rozumieniem pamiątek/pamiątkowości a ich teoretycznym ujęciem. Riegl podkreślał, że wartość upamiętniająca ma charakter intencjonalny i zależy od aktualnej woli oraz potrzeb wspólnoty, natomiast dopiero wartość dawności uniezależnia zabytek od zmiennych kryteriów ideologicznych i emocjonalnych, opierając jego znaczenie na samym fakcie trwania w czasie. Z tego względu, mimo że termin „pamiątka" funkcjonował w XIX-wiecznym dyskursie publicznym i był silnie zakorzeniony w sferze emocji oraz pamięci zbiorowej, w refleksji naukowej jego wartość może być analizowana w kategoriach wartości historycznej oraz wartości dawności. Takie ujęcie pozwala przesunąć akcent z afektywnego oddziaływania obiektu na jego mate-

rialną trwałość, zakorzenienie w czasie i status świadectwa przeszłości, a tym samym włączyć pamiątki w szerszy, naukowo zdefiniowany system wartości zabytków, łączący wymiar pamięciowy z poznawczym i badawczym.

Kolejnym termin – starożytności, silnie związany z dyskursem antykwarycznym, choć nieograniczony wyłącznie do niego, odnosił się do szerokiej kategorii materialnych świadectw przeszłości, traktowanych jako źródła historyczne, a zatem nośniki wartości historycznej, służące poznaniu dziejów. Samo użycie tego terminu odzwierciedla dziewiętnastowieczne, rozszerzone rozumienie przeszłości, obejmujące nie tylko antyk w sensie klasycznym, lecz również dawne zabytki, pamiątki historyczne oraz materialne ślady historii narodowej i rodzimych pradziejów. W tym znaczeniu „starożytności" podkreślały przede wszystkim poznawczy i tożsamościowy wymiar zbiorów, a zarazem legitymizowały działalność muzeów, gabinetów osobliwości oraz towarzystw naukowych zajmujących się gromadzeniem i ochroną tej spuścizny. W pierwszej połowie XIX wieku funkcjonowały określenia takie jak „starożytności słowiańskie" czy „starożytności krajowe", sytuujące się na styku ponadnarodowego ruchu antykwarycznego i rodzących się narracji narodowych. W kontekście polskim „starożytności polskie" pełniły szczególną rolę: w okresie zaborów stanowiły narzędzie upowszechniania wiedzy o przeszłości oraz wzmacniania świadomości i tożsamości narodowej.

Pojęcie starożytności obejmowało zatem szeroką grupę obiektów dawnych, często fragmentarycznych i pozbawionych bezpośredniego znaczenia użytkowego. Postrzegano je jako relikty minionych epok, stanowiące przedmiot zainteresowania kolekcjonerskiego, antykwarycznego i badawczego. W świetle koncepcji Riegla starożytności można interpretować przez pryzmat dwóch podstawowych kategorii wartości. Po pierwsze, posiadają one wartość starożytniczą (wartość dawności), wynikającą z samego faktu ich przetrwania w czasie. Ich znaczenie nie opiera się na kompletności, funkcjonalności czy walorach estetycznych, lecz na ich wieku, autentyczności substancji i widocznych śladach upływu czasu. Po drugie, mają również wartość historyczną, ponieważ są ujmowane jako materialne świadectwa dziejów, stanowiące podstawę rekonstrukcji przeszłości i umożliwiające jej naukowe poznanie.

Na tym gruncie stopniowo kształtowało się nowoczesne pojęcie zabytku, rozumianego już nie tylko jako „starożytności", lecz jako obiekt wymagający ochrony ze względu na przypisywane mu wartości: historyczne, naukowe i kulturowe. Pojęcie „zabytek" z definicji integruje wszystkie wartości upamiętniające wyróżnione przez Riegla: wartość historyczną, wartość dawności oraz intencjonalną wartość upamiętniającą. Podczas gdy pomniki rozumiano przede wszystkim jako obiekty pełniące funkcję pamięciową, pamiątki i pamiątkowość odnosiły się do materialnych nośników pamięci przeszłości, a starożytności traktowano jako relikty dawnych epok, pojęcie zabytku wyłaniało się stopniowo jako kategoria obejmująca i porządkująca te znaczenia na styku refleksji historycznej, estetycznej i konserwatorskiej. Proces ten można interpretować jako rezultat postępującej profesjonalizacji stosunku do przeszłości i jej materialnych świadectw. Na aspekt ten zwraca uwagę Janusz Krawczyk (2018, 95-96; 2020a, 15), wskazując, że termin „pomnik" ustępował miejsca pojęciu „zabytek" w związku z pozytywistycznymi dążeniami do zobiektywizowania przedmiotu badań naukowych i praktyki konserwatorskiej. Zmiana ta wyrażała potrzebę odejścia od „subiektywnego odczuwania pamiątek" na rzecz ukształtowania postawy poznawczej i konserwatorskiej, opartej na systematycznym rozpoznaniu i wartościowaniu materialnych świadectw przeszłości. Perspektywę tę dobrze ilustrują też słowa Józefa Łepkowskiego (1862, 5), który pisał: „mogiła tedy i urna grobowa są pierwszymi przedmiotami, od których archeologia swoje poczyna studia". Cytat ten wskazuje, że przedmioty materialne traktowano jako punkt wyjścia do tworzenia uporządkowanej wiedzy o przeszłości – jako przedmiot poznania naukowego, a nie jedynie nośnik emocji czy symbolicznych znaczeń. W ten sposób stanowiły one fundament poznawczy archeologii, umożliwiający późniejsze scalanie różnych wartości – historycznej, dawności i pomnikowej – w ramach pojęcia „zabytek".

Ze względu na swoje ontologiczne konotacje termin „zabytek" lepiej odpowiadał więc założeniom o możliwości zobiektywizowania przedmiotu badań naukowych, co znalazło również odzwierciedlenie w rozwoju archeologii jako dyscypliny naukowej. Abramowicz (1991, 47-78) określa ten etap jej rozwoju, którego początek datuje na około 1850 r., mianem „przełomu pozytywistycznego". Objawiał się on między innymi zmniejszającym się znaczeniem prywatnego, spontanicznego kolekcjonerstwa zabytków na rzecz tworzenia publicznych zbiorów gromadzonych z myślą o badaniach naukowych. W tym kon-

Ryc. 3. Zabytki z przeszłości – kamienie i gliniane naczynia z wykopalisk z miejscowości Nawra z badań Gotfryda Ossowskiego w II poł. XIX w. (Źródło: domena publiczna; https://polona.pl/item-view/55371506-7e31-4c19-ad6c-d710213456dd?page=0)

Fig. 3. Monuments from the past – stones and clay vessels from excavations in Nawra, from research conducted by Gotfryd Ossowski in the second half of the 19th century (Source: public domain; https://polona.pl/item-view/55371506-7e31-4c19-ad6c-d710213456dd?page=0)

tekście bogate znaczeniowo określenie „pomnik", odwołujące się do podmiotu, do kogoś, kto pamięta, nie odpowiadało wymogom naukowego obiektywizmu i nie było postrzegane jako zaleta. Źródeł wiedzy o przeszłości zaczęto poszukiwać tym samym nie w subiektywnie interpretowanych „pomnikach", lecz w „zabytkach" rozumianych jako materialne pozostałości dawnych bytów, istniejące niezależnie od woli odbiorców (ryc. 3).

Z czasem więc pomniki-znaki pamięci zaczęto traktować jako wartościowe źródła wiedzy, doceniając tym samym wartość poznawczą zabytków (Sroczyńska 2018, 209; Krawczyk 2020a, 15). XIX wiek, charakteryzujący się dynamicznym rozwojem nauk historycznych, wyniósł tym samym wartość historyczną zabytków do rangi nadrzędnej (Muczkowski 1914, 2). Ilustruje to przemianę, o której pisał Krzysztof Pomian (2006, 175-187; 2010): przeszłość, traktowana w czasach wcześniejszych głównie jako przedmiot wiary, stała się obecnie przedmiotem naukowego poznania.

Wyraźne wyodrębnienie pojęcia zabytku spośród pokrewnych terminów następuje dopiero w pierwszych dekadach XX wieku. Jak zauważa Marcin Jarząbek (2021, 425), odwołując się do dwóch prac krakowskiego historyka sztuki i ucznia Riegla – Józefa Muczkowskiego – proces ten dobrze ilustruje ewolucja stosowanego przez niego języka. W artykule „Jak konserwować zabytki przeszłości?" (1904) Muczkowski posługuje się jeszcze wymiennie określeniami „zabytki z przeszłości" i „pomniki przeszłości". Dopiero dziesięć lat później, w książce *Ochrona zabytków* (1914), konsekwentnie używa już wyłącznie terminu „zabytek", rezygnując z synonimów i dodatkowych dookreśleń. Formułuje tam spójną definicję zabytku – to przedmiot:

> „mający charakter dzieła sztuki, a który zarazem jest znaczący dla scharakteryzowania pewnej ubiegłej już epoki. Przedmiot tego rodzaju, nie posiadający charakteru dzieła sztuki, uważać należy za dzieło, mające wartość starożytniczą" (Muczkowski 1914, 1; cyt. w Jarząbek 2021, 25).

Oznacza to możliwość jego oceny w dwóch wymiarach: wartości artystycznej oraz wartości starożytniczej. Jak podkreśla Jarząbek (2021, 425), zabytek tym różni się od starożytności czy pamiątek, że posiada precyzyjną definicję i funkcjonuje w liczbie pojedynczej, odnosząc się do konkretnego obiektu, a nie do nieokreślonego zbioru różnorodnych rzeczy.

PODSUMOWANIE

XIX wiek był okresem kształtowania się nowoczesnego myślenia o zabytkach w całej ówczesnej Europie, w tym na ziemiach polskich. Był to zarazem czas intensywnych przemian, w którym działalność antykwariuszy oraz rozwijająca się archeologia stopniowo przekształcały sposób postrzegania przeszłości i jej materialnych świadectw. Obiekty te przeszły długą drogę – od kolekcjonerskich osobliwości, przez symbole narodowe czy markery tożsamościowe, aż po źródła wiedzy naukowej. Poglądy na ich znaczenie i zakres pojęciowy nie były jednak jednolite ani w pełni ustabilizowane. Często współistniały z wcześniejszymi, starożytniczymi i romantycznymi sposobami ujmowania przeszłości, silnie uwarunkowanymi kontekstem politycznym – zwłaszcza doświadczeniem zaborów – oraz kulturowym. Sposoby rozumienia zabytków w XIX stuleciu można więc postrzegać jako złożoną mozaikę, w której przenikały się postawy naukowe i patriotyczne, a także tradycyjne i nowe, dopiero kształtujące się metody oraz podejścia badawcze.

Omówione w tekście pojęcia – *monumenta* (pomniki), starożytności, pamiątki oraz zabytki – pokazują, że XIX-wieczne, niejednorodne rozumienie materialnych świadectw przeszłości kształtowało się na styku pamięci, historii oraz rodzącej się refleksji konserwatorskiej i naukowej. Dopiero teoria wartości zabytków sformułowana przez Aloisa Riegla na przełomie XIX i XX wieku wprowadziła do tego dyskursu wyraźną systematyzację. Pozwala ona na krytyczną analizę wzajemnych relacji między tymi pojęciami oraz ukazuje, w jaki sposób sposoby myślenia w XIX wieku przygotowały grunt pod nowoczesne ujęcie zabytku. Z perspektywy koncepcji Riegla, co starałem się wykazać w artykule, terminy *monumenta*, pamiątki, starożytności i zabytki można interpretować jako historyczne formy artykulacji różnych wartości przypisywanych obiektom z przeszłości. Takie ujęcie pozwala nie tylko uporządkować terminologię w wymiarze historycznym, lecz także uwypuklić zmienność kryteriów wartościowania zabytków oraz ich zależność od kontekstu społecznego, kulturowego i politycznego.

Konkludując, z perspektywy współczesnej można stwierdzić, że idee Riegla zachowują aktualność także dzisiaj. Ponad sto lat po opublikowaniu eseju jego spojrzenie na zabytki – a ściślej, w duchu współczesnej terminologii, na dziedzictwo – pozostaje inspirujące, traktując je jako dobro publiczne i podkre-

ślając, że jego ochrona nie jest wyłącznie zadaniem naukowców, lecz całego społeczeństwa. Włączenie idei Riegla do refleksji nad dziedzictwem archeologicznym uwydatnia ponadto, że wartość zabytku nie jest absolutna, lecz zależy od kontekstu historycznego, społecznego i kulturowego.

Finansowanie/Funding:
Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa II" nr projektu NdS-II /SP /0459/2024/01, kwota dofinansowania 1 101 130,00 zł, całkowita wartość projektu 1 101 130,00 zł.
The publication co-financed from the state budget under the programme of the Minister of Education and Science entitled "Science for Society II", project no. NdS-II/SP/0459/2024/01, with a funding amount of PLN 1,101,130.00 and a total project value of PLN 1,101,130.00.

Declaration of competing interest:
The author declare that he has no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

BIBLIOGRAFIA

Abramowicz A. (1967). *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Abramowicz A. (1970). *Podróżnicy po przeszłości*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Abramowicz A. (1979). *Urny i ceraunie*. Łódź, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Abramowicz A. (1983). *Dzieje zainteresowań starożytniczych w Polsce. Cz. 1. Od średniowiecza po czasy saskie i świt oświecenia*. Wrocław: Ossolineum.

Abramowicz A. (1991). *Historia archeologii polskiej*: *XIX i XX wiek*. Warszawa, Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

Ahmer C. (2020). Riegl's 'Modern cult of monuments' as a theory underpinning practical conservation and restoration work. *Journal of Architectural Conservation*,*26*(2),150-165.https://doi.org/10.1080/13556207.2020.1738727

Arrhenius T. (2004). The cult of age in mass-society: Alois Riegl's theory of conservation. *Future Anterior*: *Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, *1*(1), 75-81.

Assmann A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.

Avrami E., Mason R., de la Torre M. (2000). *Values and Heritage Conservation: Research Report*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.

Avrami E., Macdonald S., Mason R., Myers D. (red.) (2019). *Values in Heritage Management: Emerging Approaches and Research Directions.* Los Angeles: The Getty Conservation Institute.

Bałus W. (2014). Historyzm. W: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (171-172). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Blombergowa M.M. (1999). Urzędowa opieka nad zabytkami archeologicznymi pod zaborami i w Polsce niepodległej do roku 1928. W: Z. Kobyliński, J. Wysocki (red.), *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku* (115-131). Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.

Brückner A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.

Buczyński S., Narodowska J. (2015). Aksjologiczne podstawy ochrony dziedzictwa kulturowego w wybranych aktach prawnych. W: W. Pływaczewski, S. Buczyński (red.), *Wandalizm wobec dziedzictwo kulturowego i naturalnego* (121-137). Olsztyn: Katedra Kryminologii i Polityki Kryminalnej, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

Burgos Vargas C., Mora Alonso-Muñoyerro S. (2022). About the validity of Alois Riegl's *The Modern Cult of Monuments*. *Journal of Architectural Con-*

servation, *28*(3), 183-196. https://doi.org/10.1080/13556207.2022.2045807

Carman J. (2015). *Archaeological Resource Management: An International Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chochorowski J. (2016). Między archeologią, antropologią i prehistorią – krakowskie środowisko naukowe w początkach działania Akademii Umiejętności (1873-1893) wobec problemu pochodzenia człowieka i jego kultury. *HISTORYKA. Studia Metodologiczne*, *46*, 303-343.

Czopek S. (2000). *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Darwin K. (1859/2013). *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Demetrykiewicz W. (1886). *Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studyum ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa*. Kraków: Nakładem Z. Czyżewskiego, Drukiem J. Fischer.

Díaz-Andreu M., Pastor Pérez A. (2024). Archeological heritage values and significance. W: E. Nikita, T. Rehren (red.), *Encyclopedia of Archaeology*. 2nd ed. (477-485). London: Academic Press.

Chodakowski Z. D. (1818). O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem. *Ćwiczenia Naukowe. Oddział Literatury*, *1*, 3-32.

Foucault M. 2002. *Porządek dyskursu: wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.

Fredheim H.L., Khalaf M. (2016). The significance of values: Heritage value typologies re-examined. *International Journal of Heritage Studies*, *22*(6), 466-481. https://doi.org/10.1080/13527258.2016.1171247

Gloger Z. 1903. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. T. IV. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki.

Grabowski A. (1849). Pro-memoria, dla badaczów i zbieraczów dawnych zabytków i pamiątek z czasów przedchrześcijańskich w Polsce. *Biblioteka Warszawska*, *3*(XXXV), 171-172.

Holtorf C. (2017). Perceiving the past: from age value to pastness. *International Journal of Cultural Property, 24*(4), 497-515. https://doi.org/10.1017/S0940739117000236

Jarząbek M. (2021). Dziedzictwo – zarys historii słowa i pojęcia. Studium metod historii pojęć a badanie „przeszłości w teraźniejszości". *HISTORYKA. Studia Metodologiczne*, *51*, 411-432. https://doi.org/10.24425/hsm.2021.138383

Jażdżewski K. (1937). Archeologia a krajoznawstwo. *Ziemia. Ilustrowany miesięcznik*, *27*(9-10), 186-192.

Jażdzewski K. (1966). *Ochrona zabytków archeologicznych. Zarys historyczny*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kaczmarek J., Kaczmarek H., Silska P. (2013). *Początki starożytnictwa wielkopolskiego w korespondencji Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Kadłuczka A. 2018. *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki. Doktryny – teoria – praktyka*. Kraków: Politechnika Krakowska.

Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.) (1908). *Słownik języka polskiego. T. 4* Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Gazety Handlowej".

Kasperowicz R. (red.) 2006. *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki".

Klamer A. (2014). The values of archaeological and heritage sites. *Public Archaeology*, *13*(1), 59-70. https:doi.org/10.1179/1465518714Z.00000000054

Kobyliński Z. (2009). *Własność dziedzictwa kulturowego*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Kobyliński Z. (2015). Kryteria i metody wartościowania dziedzictwa archeologicznego: Aktualny stan dyskusji. W: B. Szmygin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa*. *Stan badań i problemy* (83-110). Lublin: Politechnika Lubelska.

Konopka M. (2016). Ocena wartości - niezbędny etap ochrony zabytków archeologicznych. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, *2*, 57-66.

Kosiewski P., Krawczyk J. (red.) (2012). *Zabytki i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX w.* Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie.

Kostrzewski J. (1949). *Dzieje polskich badań przedhistorycznych*. Poznań: Nakładem Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

Krawczyk J. (2008). Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego. W: B. Szmygin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce* (63-74). Warszawa, Lublin: Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej.

Krawczyk J. (2009). Kompromis i metoda – wybrane aspekty teorii konserwatorskich Aloisa Riegla i Cesare Brandiego. *Ochrona Zabytków*, *62/2*(245), 64-74.

Krawczyk J. (2012). Ideał obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie. W: B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji za-*

bytków (101-113). Warszawa, Lublin: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.

Krawczyk J. (2013). Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, *44*, 507-529. https://doi.org/10.12775/AUNC_ZiK.2013.021

Krawczyk J. (2018). Miejsca pamięci jako przedmiot refleksji teoretyczno-konserwatorskiej. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, *5*, 91-101.

Krawczyk J. (2020a). Dwa bieguny rodzimej myśli konserwatorskiej. W: K. Zimna-Kawecka, M. Prarat (red.), *Ochrona Zabytków na Pomorzu i Kujawach – w 100. rocznicę organizacji urzędów konserwatorskich w Polsce* (11-23). Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Krawczyk J. (2020b). *Nazwać żeby ocalić. Klasycy myśli konserwatorskiej wobec reliktów przeszłości*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Kremer K. (1849). Niektóre uwagi o ważności zabytków sztuk pięknych na naszej ziemi. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego z Uniwersytetem Jagiellońskim Złączonego*, *4*(19), 546-560.

Kristiansen K. (1998). Między racjonalizmem a romantyzmem: zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w latach 1990-tych. W: Z. Kobyliński (red.), *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie* (49-56). Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków, Stowarzyszenia Naukowe Archeologów Polskich.

Kurzątkowski M. (1989). *Mały słownik ochrony zabytków*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki.

Lamprakos M. (2014). Riegl's "Modern Cult of Monuments" and the problem of value. *Change Over Time*, *4*(2), 418-435. https://dx.doi.org/10.1353/cot.2014.0011

Lafrenz Samuels K. (2008). Value and significance in archaeology. *Archaeological Dialogues*, *15*, 71-97. https://doi.org/10.1017/S1380203808002535

Lelewel J. (1815). *Historyka tudzież o łatwem i pożytecznem nauczaniu historyi*. Wilno: A. Żółkowski.

Lelewel J. (1826). O historii, jej rozgałęzieniach i naukach związek z nią mających. *Dziennik Warszawski*, *4*, 113-154.

Lelewel J. (1863). *Nauki dające poznawać zrzódła historyczne*. Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego.

Linde B.S. (1807-1814). *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde.* Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów.

Linetty J. (2020). *Kształtowanie się podstaw naukowych archeologii w Wielkopolsce do 1918 roku*. Poznań: Wydział Historii UAM.

Lubbock J. (1865). *Pre-historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*. London: Williams and Norgate.

Łepkowski J. (1862). *O poszanowaniu zabytków ojczystej przeszłości*. Kraków: Drukarnia „Czasu".

Manikowska E., Fedorowicz-Jackowska A., Kłudkiewicz K., Walanus W., Woźny M. (2023). *Porządek dziedzictwa w XIX wieku. Polskie pojęcia i wyobrażenia*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN.

Muczkowski J. (1904). *Jak konserwować zabytki przeszłości?* Kraków: Odbitka z „Architekta" Nakładem Redakcyi. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Muczkowski J. (1914). *Ochrona zabytków.* Kraków: nakładem autora.

Price N., Talley M., Vaccaro A. (1996). *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*. Los Angeles: The Getty conservation Institute.

Pomian K. (2006). *Historia: nauka wobec pamięci*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Pomian K. (2010). *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Pruszyński J. (1989). *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Pruszyński J. (2001). *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*. T. 1. Kraków: „Zakamycze".

Purchla J. (2013). Dziedzictwo kulturowe. W. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój* (39-56). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

Riegl A. (1903). *Der Moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*. Wien, Leipzig: W. Braumüller.

Riegl A. (2006). Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie. W: R. Kasperowicz (red.), *Alois Riegl, Georg Dahio i kult zabytków* (27-70). Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki".

Riegl A. (1905/2012). Nowe prądy w dziedzinie opieki nad zabytkami. W: P. Kosiewski, J. Krawczyk (red.), *Zabytki i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX w.* (363-373). Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie.

Robson E. (2025). *Assessing the Social Values of Heritage: Methods in Theory and Practice*. London: Routledge.

Rymaszewski B. (2005). Kształtowanie się ochrony zabytków w Polsce na tle europejskim. W: T. Rudkowski (red.), *O zabytkach: opieka – ochrona – konserwacja*

(11-30). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami.

Ryszewska K. (2025). Postrzeganie czasu w polskiej archeologii XIX i początku XX wieku na przykładzie badań prowadzonych w międzyrzeczu Wisły i Pilicy. *Studia Podlaskie*, *33*(1), 57-82. https://doi.org/10.15290/sp.2025.33.01.04

Słownik wileński. (1861). *Słownik języka polskiego, obejmujący: oprócz zbioru właściwie polskich, znaczącą liczbę wyrazów z obcych języków polskiemu przyswojonych…do podręcznego użytku.* Cz. II. Wilno: Maurycy Orgelbrand.

Starożytności Polskie. Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane. t. I. (1842). Poznań: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego.

Starożytności Polskie. Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane. t II. (1852). Poznań: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego.

Stasiak A., Włodarczyk B., Śledzińska J. (2016). Wczoraj, dziś i jutro krajoznawstwa. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Współczesne oblicza krajoznawstwa* (9-27). Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj".

Statuta Towarzystwa zbieraczów starożytności krajowych (1841). *Tygodnik Literacki*, *52*, 432-433.

Sobieszczański F.M. (1847). *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce, t. I.* Warszawa: S. Orgelbrand.

Sroczyńska J. (2018). *Prezentacja interpretacyjna zabytków architektury w ochronie dziedzictwa kulturowego*. Kraków: Politechnika Krakowska.

Szacki J. (1990). Historyzm a współczesne nauki społeczne. W: J. Kmita, K. Łastowski (red.), *Historyzm i jego obecność w praktyce naukowej* (9-25). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Szczerba A. (2012). *Problem ochrony zabytków archeologicznych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod panowaniem rosyjskim*. Łódź: Fundacja Uniwersytetu Łódzkiego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Szczerba A. (2016). Nie tylko szablą… Rola archeologii w utrzymaniu tożsamości narodowej Polski w okresie zaborów. W: D. Litwin-Lewandowska, K. Bałękowski (red.), *W walce o wolność i niepodległość Polski* (22-38). Lublin: Wydawnictwo Naukowe Tygiel.

Szmygin B. (2003). Teoria zabytku Aloisa Riegla. *Ochrona Zabytków*, *3/4*, 148-153.

Śnieżko D. (2012). Pamiątka. *Autobiografia. Literatura. Media*, *1*(1), 99-108.

Śnieżko D. (2014). Pamiątka. W: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (322-324). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Tyszkiewicz E. (1842). *Rzut oka na źródła archeologii krajowej czyli opisanie zabytków niektórych starożytności odkrytych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.

Woźny M. (2018). *Włodzimierz Demetrykiewicz (1859-1937): prehistoryk z przełomu epok*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Muzeum Narodowe.

Woźny M. (2025). *Archeologia krakowska w latach 1815-1918*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Zerner H. (1976). In praise of books: Alois Riegl: art, value, and historicism. *Daedalus, 105*(1), 177-188. https://doi.org/10.2307/20024392

Zamorski K. (2008). *Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

MICHAŁ PAWLETA

THE VALUATION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE POLISH LANDS IN THE 19TH CENTURY IN THE CONTEXT OF ALOIS RIEGL'S THEORY

SUMMARY

In the nineteenth century, when Poland lacked state sovereignty, archaeology and the study of antiquity became crucial instruments for the construction of national identity. Prehistoric and early historical sites and monuments were not perceived merely as objects of scholarly inquiry but as material evidence of the continuity of settlement and of the enduring connection of Poles to their territory. In the absence of independent state institutions, the protection of

"relics of the past" assumed the character of a form of national service, aimed at sustaining a community grounded in language, culture, and historical memory.

The theoretical framework of the article is primarily based on the 1903 essay by the Austrian art historian Alois Riegl, *The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*. Riegl proposed a systematic classification of monument values which, although formulated in the early twentieth century, aptly reflects the intellectual currents of the nineteenth century. He defined a monument as any human-made artefact that is cared for due to its commemorative function. A central distinction is made between intended monuments - works deliberately created to memorialize specific individuals or events - and unintended monuments, to which contemporary observers ascribe commemorative significance through the subjective decision to protect them.

According to Riegl, the system of monument values can be divided into two primary categories. The first comprises commemorative values (*Erinnerungswerte*), including historical value, which regards the historical monument as an irreplaceable link in historical development; age value, derived from the passage of time, wear, and patina, which communicates temporal distance; and intentional commemorative value, associated with the endurance of memory of a particular event or person. The second category encompasses present-day values (*Gegenwartswerte*), including utilitarian and artistic value, reflecting the object's aesthetic or practical significance in a given temporal context.

The development of Polish reflection on historical monuments in the nineteenth century was strongly conditioned by cultural and political factors. Romanticism and historicism fostered a sense of national identity by seeking the "national spirit" in myths, legends, and material traces of the past. Tourism and educational travel facilitated direct engagement with heritage, which was perceived as "national relics." Meanwhile, the political reality of the partitions led historical monuments to assume the role of national symbols in a stateless context. Simultaneously, the nineteenth century witnessed intensive, albeit often unsystematic, archaeological research – the so-called "age of digging" – focused on acquiring artefacts for museum collections.

A in-depth analysis of Polish monument terminology through the lens of Riegl's theory highlights four key concepts. *Monumenta* (historical monuments), etymologically related to memory (Latin *monere* – "to remind"), introduced by Joachim Lelewel, were classified as "mute" or "speaking," and in the nineteenth century were treated as unintended national monuments, retrospectively imbued with symbolic meaning. *Antiquities* (*antiquitates*) initially referred to classical antiquity but gradually came to include "national antiquities" combining age value with historical value. The notion of *relics* emphasized the emotional and affective connection to the past and functioned as a means of community cohesion under the partitions, grounded in intentional commemorative value. The term *historical monument* (*zabytek*), derived from the verb "to forget" (*zabyć*), acquired scientific significance in the latter half of the nineteenth century, designating a material remnant existing independently of the observer's will, corresponding to the pursuit of objectivity in research.

In summary, the nineteenth-century approach to historical monuments represented a complex interplay of scholarly, patriotic, and romantic attitudes. Archaeological monuments evolved from mere "curiosities" into critical sources of scientific knowledge and national symbols. Riegl's theory provides a framework for understanding this discourse, demonstrating that historical and age values became foundational to modern archaeology. The transition from "relic" to "monument" reflects the professionalization of the discipline and the aspiration for scientific reconstruction of the past. The article concludes by emphasizing the continuing relevance of Riegl's thought: heritage should be regarded as a public good, and its protection constitutes a societal responsibility. The value of a historical monument is not absolute but depends on the dynamic social and cultural context, both in the nineteenth century and today.